

9. Rurálna ekonomika a centrá v kontexte organizačných a funkčných princípov Veľkej Moravy

Predstavili sme model, ktorý prezentuje náš pohľad na organizáciu zázemia veľkomoravských centier, hospodársku stratégiu komunit žijúcich v okolí veľkomoravských centier, interakciu veľkomoravských centier s najbližším okolím ako aj vzdialenejšími (periférnymi) časťami zázemia a interakciu skúmaných komunit s krajinou. Tento model sme vybudovali primárne na základe dát z Mikulčíc a ich hospodárskeho zázemia. V záverečnej časti práce sa zameriame na diskusiu o interpretačných dôsledkoch, ktoré prestavený model prináša. Naším primárnym cieľom je zasadiť výskum vzťahov konkrétneho veľkomoravského centra s jeho najbližším okolím do širších súvislostí výskumu funkčných princípov, na ktorých stála Veľká Morava. Naše interpretačné úvahy sme rozdelili do troch častí.

V prvom kroku (kap. 9.1) budeme uvažovať nad charakterom krajiny a agrárnych sídlisk preskúmaných v zázemí Mikulčíc ako aj v širšom teritóriu Veľkej Moravy vo vzťahu k otázkam rurálnej ekonomiky na Veľkej Morave. Tento prvý bod nášho uvažovania nás má primárne nasmerovať k základom ekonomických vzťahov na Veľkej Morave. Teda k otázke spôsobu obhospodarovania pôdy, organizácie primárnej poľnohospodárskej produkcie a k otázke vlastníctva pôdy na Veľkej Morave. Okrem vlastníctva pôdy je v tejto súvislosti potrebné sa zamyslieť aj nad problémom vlastníctva hospodárskych zvierat, ktoré predstavovali popri ľudskej práci základnú pracovnú silou, na ktorej stál chod celej spoločnosti. V tejto súvislosti budeme tiež diskutovať mieru špecializácie či už v poľnohospodárskej alebo remeselnej produkcii, ako aj otázky organizácie remeselnej výroby.

Ďalší bod našich úvah (kap. 9.2) nasmerujeme kontinuálne na druhý bazálny problém funkčných princípov Veľkej Moravy a to na otázku ekonomického postavenia centier. Na jednej strane pôjde o postavenie centier vo vzťahu k ich okoliu na druhej strane o otázku vzájomných ekonomických vzťahov centier medzi sebou. Definovanie miery ekonomickej závislosti centier od ich okolia a navzájom bezprostredne súvisí so základnými princípmi pohybu zdrojov (surovín, potravín) ale aj produktov remeselnej výroby v celom systéme. Inak povedané s otázkou existencie a organizácie obchodu a s otázkou tribútu resp. iných foriem upevňovania vzájomnej hospodárskej závislosti. Ide o fenomény, ktoré sú rozhodujúce pri definovaní miery centrality Veľkej Moravy. Teda miery jej politickej a ekonomickej komplexity.

V treťom bode nášho uvažovania (kap. 9.3) následne zameriame pozornosť na veľkomoravskú spoločnosť z hľadiska rozdelenia ekonomickej záťaže rozhodujúcej pre fungovanie celého systému. V centre nášho uvažovania bude v tomto prípade otázka miery a formy zapojenie elitných ale aj marginalizovaných (zotročených) vrstiev veľkomoravskej spoločnosti do hospodárskych procesov, zabezpečujúcich chod celého systému.

9.1 Krajina, sídliská a rurálna ekonomika Veľkej Moravy

Včasnostredoveké agrárne sídliská predstavovali jeden z pilierov celého hospodárskeho systému včasnostredovekej Európy. Prostredníctvom ich skúmania sme preto schopní tvoriť

komplexnejší obraz o organizačných a funkčných princípoch Veľkej Moravy. Z priestoru stredného Podunajska, ktoré teritoriálne koreluje s rozsahom Veľkej Moravy poznáme v súčasnosti stovky agrárnych sídlisk avšak táto pramenná základňa je veľmi nevyrovnaná. Vo väčšine prípadov ide len o čiastočne preskúmané alebo dokonca len pomocou povrchovej prospekcie detekované komponenty (súpisy pozri napríklad Milo 2014, 466; Šalkovský 1998, 33). Viaceré komplexnejšie preskúmané veľkomoravské sídliská sa nachádzajú práve na Pomoraví na Ponitří alebo na Považí. Teda v regiónoch, ktoré predstavovali jadrové územie Veľkej Moravy.

Okrem desiatok sídlisk detekovaných na Pomoraví nedeštruktívnym výskumom, teda sídlisk, ktoré na komplexný archeologický výskum ešte len čakajú (Hladík 2020, Milo 2014) sa v tomto priestore podarilo preskúmať viaceré sídliská aj komplexnejším systematickým výskumom. V zázemí Mikulčíc ide predovšetkým o sídliská Mikulčice–Podbřežníky, Mutěnice–Zbrod, Kopčany–Pri Kačenárni a čiastočne preskúmané sídlisko Prušánky–Podsedy (Hladík et al. 2020; Mazuch 2006; Klanica 2006; 2008; Baxa 2010). V zázemí Pohanska ide zase o sídliská Kostice–Zadní Hrud, Břeclav–Poštorná, Břeclav–Líbivá, Břeclav Lány, Břeclav–Na včelác (Kavánová/Vitula 1990; Macháček 2001a; Macháček et al. 2013). Neopevnené agrárne sídlisko sa tiež podarilo preskúmať v zázemí Starého Města. Ide o sídlisko Uherské Hradiště–Sady–Dolní Kotvice (Milo 2014, 547; Marešová 1985). Pre poznanie rurálnej ekonomiky predstavujú významný prameň tiež rozsiahle sídliská zo širšieho priestoru Veľkej Moravy ako sú Bajč–Medzi Kanálmi, Čataj, Nitra–Mikov dvor či Šurany–Nitriansky Hrádok (Milo 2014, 466).

9.1.1 Cultural landscape

Viaceré agrárne sídliska Slovanov v centrálnej Európe vykazujú dlhú kontinuitu osídlenie napríklad od 7. do 11. storočia v prípade sídliska Bajč–Medzi kanálmi alebo od 6. do 9. storočia v prípade sídliska Mutěnice–Zbrod, od 6. – 10. storočia v prípade Šurany–Nitriansky Hrádok či od 6. do 12. storočia Kostice–Zadní Hrud (Bialeková 1959; Klanica 2008; Macháček et al. 2013; Ruttkay 2002). Tento dlhý vývoj osídlenia na jednom geografickom bode ukazuje silné väzby obyvateľov ku krajine, na ktorej hospodárili. Ukazuje tiež na hospodárstvo, ktoré muselo byť dlhodobou udržateľné. Keďže, aj keď nie vo veľkých sídliskových jednotkách ale veľmi dlhodobou, vyťažovali krajinu v okolí sídliska. Aj napriek hospodárnemu a nie tak povediac fatálnemu vyťažovaniu krajiny, je zrejme, že dlhodobá existencia sídliska, mala dopad na životné prostredie a pretvárala wild nature na cultural landscape. Situovanie sídlisk bolo vždy závislé na vodnom zdroji (napr. sídliská v zázemí Mikulčickej aglomerácie sa nikdy nenachádzajú ďalej ako 400 m od vodného zdroja). Sídliská sa veľmi často nachádzali na okraji údolných nív vodných tokov, pričom rešpektovali hranicu nivných pôd, teda priestor, ktorý bol ohrozovaný povodňami. Avšak zároveň boli v najbližšej možnej blízkosti k vodnému zdroju (Hladík et al. 2020; Hladík 2020).

Prírodné prostredie môžeme vo všeobecnosti popri vývojovom stupni komplexity skúmanej spoločnosti definovať ako najvýznamnejší determinant agrárnej ekonomiky. Vývoj krajinnej štruktúry v synergii s klimatickými zmenami preto do značnej miery určoval základné princípy subsistenčnej stratégie a jej integrálnej súčasti – rurálnej ekonomiky historických populácií

v centrálnej Európe vo včasnóm stredoveku. Charakter prírodného prostredia vo včasnóm stredoveku v sledovanom priestore sa podarilo čiastočne rekonštruovať vďaka spolupráci archeológie, dendrochronológie, geológie, geomorfológie, paleopedológie, paleobotaniky a paleozoológie (Büntgen et al. 2021; Doláková et al. 2020; Hladík 2020).

Klíma v centrálnej Európe v druhej polovici prvého tisícročia po Kr. sa nachádzala v suchej fáze s ústupom zrážok. Vývoj klímy v prvom tisícročí po Kr. v strednej a východnej Európe ale aj v Ázii mal z najväčšou pravdepodobnosťou vplyv aj na migračné pohyby včasnostredovekých populácií. 5. – 11. storočie bolo charakteristické dlhým otepľovaním, čo sa prejavilo predovšetkým na východe Európy a v centrálnej Ázii dlhými obdobiami sucha, ktoré boli jednou z príčin pohybu pastorálnych spoločností do centrálnej a západnej Európy (Gyulai 2010, 169). Na základe dostupných klimatologických modelov niektorí autori predpokladajú, že toto suché obdobie sa končí v priebehu 10. storočia a okolo roku 1000 dochádzalo v západnej a strednej Európe k výraznému nárastu zrážok (Macháček et al. 2007, 307). Datovanie nástupu týchto zmien je však stále predmetom diskusie. Podľa niektorých modelov sa ešte 10. storočie vyznačovalo suchou a teplou klímou (Lamb 1989, 181-191; Wiethold 2002, 32).

Dôležité poznatky do tejto diskusie priniesla štúdia, ktorej autori predložili reconstructed central European summer variability over the past 2,110 years (Büntgen et al. 2021). Authors presented 27,080 annually resolved and absolutely dated measurements of tree-ring stable carbon and oxygen ($\delta^{13}\text{C}$ and $\delta^{18}\text{O}$) isotopes from 21 living and 126 relict oaks (*Quercus* spp.) used to reconstruct central European summer hydroclimate from 75 bce to 2018 ce. Závěry autorov zo štúdie potvrdzujú vyššie zmienený fakt, že v priebehu vrcholiaceho obdobia sťahovania národov v 6. storočí bola v centrálnej Európe Little Ice Age (that is, the LALIA Drought). Oproti tomu vo veľkomoravskom období boli letá generally wetter (that is, the Early Medieval Pluvial) (Büntgen et al. 2021, 193-94). K postupnému pribúdaniu zrážok pritom dochádzalo už v priebehu 7. a 8. storočia. Tento proces vyvrcholil na prelome 9. a 10. storočia. Následne v 10. storočí je evidentný pokles zrážok. Toto suché obdobie vrcholí okolo roku 1000 (that is the Medieval Drought). Výrazný nárast zrážok následne kulminuje na prelome 11. a 12. storočia (that is the Late Medieval Pluvial) (Büntgen et al. 2021, 194, Fig. 4).

Vývoj klímy v predveľkomoravsko a veľkomoravskom období predstavuje jednu z príčin hospodárskych zmien, ktoré diskutujeme v nasledujúcich kapitolách. Významné v tejto súvislosti je predovšetkým to, že po nepriaznivejších prvých storočia včasného stredoveku vytvorili klimatické podmienky predovšetkým v 9. storočí priaznivé predpoklady pre rozvoj poľnohospodárstva, čo sa prejavilo v širokej socioekonomickej rovine (podrobne pozri nižšie).

Na podobu krajiny a jej hospodársky potenciál však vplývali okrem klimatických faktorov, predovšetkým v mladších fázach včasného stredoveku, aj faktory kultúrne. V predveľkomoravskom období peľové diagramy zo včasnostredovekých nálezísk v Karpatskej kotline ukazujú na pokles peľov obilnín a ďalších kultúrnych plodín ako aj ovocných stromov či viniča oproti predchádzajúcej rímskej perióde. Zatiaľ čo mierne vzrástla prítomnosť dubu. Tieto dáta naznačujú zmenšovanie rozlohy hospodársky využívanej plochy v krajine, čo súvisí s poklesom hustoty osídlenia. K opätovnému nárastu peľov obilia, ovocia a tráv na jednej strane a ubúdaniu peľov stromov na strane druhej dochádza po roku 800. V 10.

storočí pokračuje ubúdanie dubu ale objavuje sa nárast peľov hrabu, buku a lieskových orechov. Tieto dreviny signalizujú možné krátkodobé ochladenie (Gyulai 2010, 170). Zmeny zaznamenané v peľových diagramoch v záverečných storočiach včasného stredoveku, jasne indikujú, že v priestore Karpatskej kotliny a stredného Podunajska dochádzalo k tvorbe sekundárnych stepí. A krajina na strednom toku Dunaja bolo intenzívne hospodársky využívaná.

Najviac paleobotanických a palynologických analýzy cielených na výskum historickej krajiny sa realizovalo v okolí centrálnych veľkomoravských lokalít ako boli Mikulčice či Pohansko. Staršie paleobotanické výskumy realizované E. Opravilom, ale aj peľové analýzy, doložili, že v období stredného a väčšej časti mladého holocénu bol pre údolnú nivu rieky Morava charakteristický nezaplavovaný tvrdý luh (dub, jaseň, hrab, brest, lípa) (napr. Jankovská/Kaplan/Poláček 2003, 72; Opravil 1983, 27-33; 2003; Poláček 2001, 320; Svobodová 1990). Tieto závery potvrdili aj najnovšie peľové analýzy z Pohanska a Mikulčíc (Doláková et al. 2020, 532-541; Dresler 2011, 83; Hladík et al. 2014; Macháček et al. 2007, 302). Okolie Mikulčíc a Pohanska bolo teda zarastené zmiešanými dubovými lesmi. Peľové spektrá ukazujú na podiel lokálnych lúčnych porastov. Dubový zmiešaný les dominoval predovšetkým v 6. – 8. storočí. V 9. storočí počas veľkomoravskej periódy dochádza k znižovaniu kriviek drevín, čo dokladá odlesňovanie krajiny. V tomto období sa zvyšoval podiel tráv a obilnín (Hladík et al. 2014). Všeobecne sa pre obdobie včasného stredoveku predpokladá, že krajina v skúmanom priestore bola intenzívne využívaná v páse okolo riek v priestore, v ktorom sa koncentrovalo osídlenie. Existovali tu teda sídliská s priľahlými poľami a pastvinami. Hospodárením v tomto priestore vytváral človek kultúrnu step (Unger 1992, 97).

Z peľových analýz vyplýva, že v okolí veľkomoravských centier dochádzalo k úbytku drevín, a teda k výraznému odlesneniu krajiny spôsobenému činnosťou človeka (Doláková et al. 2020, 560; Dresler 2015, 151; Macháček et al. 2007, 302; Svobodová 1990, 173-178; Unger 1992, 99). V analyzovaných súboroch boli zastúpené skupiny s peľovými ukazovateľmi obilných polí, mokrých lúk a pastvín a tiež suchých pastvín a ľudských sídiel a ciest. Niektoré skupiny peľov indikujú pôdy ležiace ladom. Najvýznamnejšie z veľkomoravských centier ako boli napríklad Mikulčice majú skôr mestský ráz s veľkým hospodárskym zázemím (pole, pastviny, lúky) a antropogénne indikátory dokladajú aj presun obyvateľstva v okolí. Kombinácia výsledkov najnovších peľových analýz, štúdia rastlinných makrozvyškov a antrakológie z priestoru Pohanska a jeho okolia koreluje zo staršími závermi o podobe kultúrnej krajiny širšieho územia údolnej nivy, o mozaike zalesnených a otvorených stanovišť. Túto mozaiku tvorili mezofilné dubohrabové lesy, lužný les, kroviny lesných okrajov a vlhké aj suchšie lúčne porasty (Doláková et al. 2020, 560).

Botanické nálezy poľných burín z mikulčickej aglomerácie, na základe klimatických faktorov indikujú, že polia boli situované v otvorenej krajine. Tiež, že polia neboli zatienené vyššou vegetáciou (lesom). Veľmi pravdepodobné je aj to, že sa plodiny pestovali vo väčších rozstupoch a že polia mali pomerne veľkú rozlohu (Látková 2017; 2019, 113). Na základe týchto skutočností je možné predpokladať tzv. extenzívne hospodárenie. Tento typ hospodárenia je založený na obhospodarovaní veľkých plôch s menším vkladom ľudskej práce.

Výsledky analýz pôdneho dusíka (pozri kap. 12.3), naznačujú, že na niektorých poliach boli využívané agrotechnické postupy zamerané na skvalitnenie alebo udržanie kvality poľnohospodárskej pôdy. Je preto možné predpokladať, že polia zakladané na pôdach s nižšou kvalitou boli hnojené alebo pravidelne ponechávané ladom. Úhorové hospodárenie – existenciu medzi a pasienkov tiež dokladajú archeobotanické nálezy poľných burín, ktoré sú typické pre tieto biotopy (Hlavatá 2015, 24). Okrem rozsiahlych poľných systémov v okolí včasnostredovekých centier dokladajú botanické a peľové analýzy aj existenciu rozsiahlych lúk (pastvín). Druhy trvalých trávnych porastov indikujú podobne ako v prípade polí, veľkú rozlohu týchto biotopov. Nešlo teda o malé enklávy uprostred lesa, ale lúky a pasienky vytvárali v krajine rozsiahle, pravdepodobne nízko bylinné porasty (Látková 2019, 113).

9.1.2 Food production

Z modelu historickej kultúrnej krajiny, ktorý sme tu stručne prezentovali vyplýva, že surovinové zabezpečenie celej veľkomoravskej spoločnosti bolo postavené na intenzívnej lokálnej produkcii potravín. Na základe intenzity exploatacie zdrojov z krajiny je zrejmé, že organizácia celého poľnohospodárskeho procesu na Veľkej Morave vyžadovala organizovanú kooperáciu na vyššej spoločenskej úrovni ako je úroveň individuálne hospodáriacich rodín alebo malých komunít „izolovaných“ sídlisk. Okrem archeologických prameňov s týmto záverom korešpondujú aj dobové písomné pramene. Napriek ich fragmentárnosti sa v nich nachádzajú zmienky, ktoré indikujú charakter poľnohospodárskej produkcie na Veľkej Morave (podrobne pozri Hladík v tlači).

Útržkovité informácie o poľnohospodárstve Slovanov sa nachádzajú napríklad v správach arabských obchodníkov (cestovateľov) z 9. či 10. storočia. Ibn Rusta uvádza na začiatku 10. storočia v *Knihe vzácných drahocenností*, že Slovania vysievali na poliach proso (Pauliny 1999, 98, 99). Al-Masúdí (cca 947) v encyklopedickom diele *Ryžoviská zlata a bane na drahokamy* zmieňuje „*veľa polí*“ a „*obrobené polia*“ keď píše o Kyjevskej Rusi a Českom kniežatstve. Podľa Ibrahíma ind Ja'kúba sa v polovici 10. storočia pestovali v Českom kniežatstve spomedzi obilnín pšenica a jačmeň (Pauliny 1999, 118-119). V súvislosti so správami z 10. storočia je z hľadiska intenzity poľnohospodárskej produkcie pozoruhodná skutočnosť, že sú v nich zrnoviny prezentované ako výhodný obchodný artikel. Predaj poľnohospodárskych plodín v Prahe dosvedčuje aj tzv. Raffelstettenská colná tarifa z 10. storočia (Ivančíč 2011, 89). Je pravdepodobné, že výnosy z polí v niektorých častiach strednej Európy presahovali minimálne v 9. a 10. storočí konzumné potreby obyvateľov. Okrem Českého kniežatstva označuje za obilnicu Ibrahím ind Ja'kúb aj Poľsko (Benková 2015, 48).

Situácia, ktorú pozorujeme v období Veľkej Moravy v podstate prirodzene nadväzuje na predchádzajúci vývoj a predstavuje v mnohých ohľadoch jeho funkčno-organizačné završenie. Ako sme už uviedli kontinuita niektorých sídlisk počas veľmi dlhého obdobia včasného stredoveku ukazuje na dlhodobu udržateľný systém hospodárenia. Variabilita prírodného prostredia na strednom toku rieky Dunaj umožňovala uplatniť široké spektrum poľnohospodárskych stratégií. To sa prejavilo predovšetkým v predveľkomoravskom období kedy pastorálna spoločnosť Avarov mohla pre extenzívny chov koní a dobytky využívať stepné

zóny stredného Podunajska. Zároveň sa v tomto priestore s bohatou riečnou sieťou nachádzali vhodné podmienky na pestovanie kultúrnych plodín.

V predveľkomoravsko období teda vidíme v priestore stredného Podunajska dva základné subsistenčné princípy, ktoré determinovali charakter poľnohospodárskej produkcie a ktoré mali priamy vplyv aj na hospodárstvo Veľkej Moravy. Prvú významnú skupinu predstavujú nomádske spoločnosti. Poľnohospodárstvo týchto spoločností je možné vo všeobecnosti popísať ako extenzívnu exploračnú rozsiahlej krajiny, čoho dôsledkom je zameranie na chov dobytka a koní (Vöröš 2000). Avšak je veľmi pravdepodobné, že aj keď koristnícke výpravy zamerané na rýchle ekonomické využitie dobývaných spoločností predstavovali dôležitú zložku celej nomádskej ekonomiky, primárna subsistenčná stratégia bolo postavená na agrárnej produkcii založenej na využívaní lokálnych zdrojov malých osád. Plunder and tribute did bring enormous riches to the Carpathian Basin but contributed very little to the survival of the Avar warriors. Avar warrior society depended on a double acquisition. Externally, it acquired prestige goods, or the materials for their production, above all in the wars against the Romans. Internally, it relied on the foodstuffs and goods produced, usually, in small units, by the clans themselves and by dependent farmers. These two economic circuits certainly did not operate completely independently of each other but can still be distinguished in our scant information (Pohl 2018, 244).

Druhú dominantnú skupinu predstavovali slovanské kmene žijúce usadlým spôsobom. Poľnohospodárstvo týchto spoločností bolo zamerané na intenzívne využívanie lokálnych zdrojov. Z čoho vyplýva, že dominantnú úlohu v subsistenčných stratégiách zohrávalo cyklické pestovanie obilia, ktoré predstavovalo základnú zložku stravy (Kočár et. al 2010, Látková 2017, Beranová 2000). Samozrejme podobne ako v nomádskych spoločnostiach aj v prípade Slovanov mal významné postavenie v celej rurálnej ekonomike chov hospodárskych zvierat. Napriek tomu, že nepovažujeme slovanské spoločnosti za pastorálne warrior society tak ako je to v prípade Avarov, predpokladáme, že podobne ako elitné skupiny avarských bojovníkov si zabezpečovali svoje postavenie a prestíž aj elitné vrstvy slovanskej spoločnosti prostredníctvom luxusného tovaru, ktorý pochádzal predovšetkým z Ríma, a neskôr z Byzancie a zo západu z Franskej ríše (Unger 2020). Elitné vrstvy slovanskej spoločnosti ho získavali ako vojnovú korisť ale veľmi často aj prostredníctvom obchodu (Poláček 2007; Macháček 2010). Avšak závislosť elitnej zložky spoločnosti na internej produkcii potravín a tovarov je v prípade Slovanov ešte markantnejšia ako v prípade Avarov (Hladík v tlači).

Rozvoj organizovanej poľnohospodárskej produkcie na Veľkej Morave preto považujeme za prirodzené vyústenie vývoja z predchádzajúcich storočí. Z archeologických dát zjavný nárast populácie vo veľkomoravskom období si vyžadoval realizovať také poľnohospodárske postupy (k rekonštrukcii agrotechnických postupov vo včasnom stredoveku pozri Hladík v tlači), ktoré boli systematicky schopné zabezpečiť energetické potreby celej veľkomoravskej spoločnosti. Úspešnosť celého poľnohospodárskeho systému na Veľkej Morave dokladajú aj vyššie zmieňované písomné správy o nadprodukcii vypestovaných plodín a ich obchodnom využití. Ďalším dokladom pre interpretačný záver o intenzívnom a naprieč spoločenským spektrom organizovanom poľnohospodárstve je sortiment pestovaných plodín. Ako sme prezentovali vyššie (kap. 7.2.3) v archeobotanických súboroch z centrálnych veľkomoravských lokalít ale aj

zo sídlisk v ich okolí sa nachádza v podstate celé spektrum obilnín známych zo včasného stredoveku, ktoré je dopĺňané ďalšími kuchynskými potravinami (strukoviny či koreniny) ale aj luxusnými pochutinami (ovocie, víno) (Látková 2017; Doláková et al. 2020, 561).

Z chronologického hľadiska botanický nálezový fond poukazuje na zmeny v sortimente a na stúpajúci počet nálezov semien smerom k mladším obdobiam včasného stredoveku. Z obdobia 6. – 7. storočia z priestoru stredného Podunajska poznáme len veľmi malý počet botanických nálezov (Hladík v tlačí). Medzi nálezmi z tohto obdobia prevažuje pšenica siata (*Triticum aestivum*), ktorú dopĺňa raž siata (*Secale cereale*). Ojedinele boli zistené ovos siaty (*Avena sativa*) a jačmeň (*Hordeum vulgare*). V nasledujúcom 8. – 9. storočí dominuje medzi zuhoľnateným semenami jačmeň siaty (*Hordeum vulgare*), za ktorým nasleduje pšenica siata (*Triticum aestivum*) a v menšej miere sa objavuje raž siata (*Secale cereale*). Sortiment obilnín dopĺňajú proso siate, jačmeň dvojradový a ovos siaty (Hlavatá 2015, 13). Vo všeobecnosti sa predpokladá, že hlavnou plodinou, ktorú pestovali Avari usadení v karpatskej kotline bolo proso (*Panicum miliaceum*) (Gyulai 2010, 173). Vývojový trend pestovaných obilnín sa mení v období 9. až 10. storočia. Kým v 8. až 10. storočí na lokalitách prevláda jačmeň (*Hordeum vulgare*), ktorý je v 8. – 9. storočí sprevádzaný pšenicou siatou (*Triticum aestivum*), od 9. storočia sa začína zvyšovať počet nálezov raže (*Secale cereale*) (Hlavatá 2015, 13).

To, že široký sortiment pestovaných plodín pochádza aj z lokalít, ktoré neležia priamo v jadrovom území Veľkej Moravy, zase podporuje náš predpoklad, že v 9. storočí sa v rámci celého stredného Podunajska rozvinul veľmi komplexný a sofistikovaný systém poľnohospodárskej produkcie.

Napríklad one of the most important botanical findings in Hungarian archaeobotanical research was uncovered from the late Migration Period Fonyod-Bélatelep site, the excavation of Béla Horváth in 1964. Based on 14C tests, the age of the settlement, made up of lake dwellings, can be dated from the second half of the 7th century to the end of the 9th century (Gyulai 2010, 176). V tomto súbore, ktorý obsahoval 181 000 seeds, sa podarilo identifikovať 64 rastlinných druhov (ako pestovaných tak plano rastúcich). Tento unikátny nález ukazuje, že sa avarske resp. avarsko-slovanske obyvateľstvo nespoliehalo na pestovanie jednej dominantnej plodiny. Zatiaľ čo najväčší súbor botanických nálezov v Maďarsku pochádza z Fonyod-Bélatelep site, súbor, ktorý je najbohatší z hľadiska druhového zloženia, bol nazhromaždený počas systematického niekoľko desiatok rokov trvajúceho výskumu lokality Zalavár-Vársziget z 9. storočia. V tomto súbore sa podarilo identifikovať 103 rastlinných druhov (ako pestovaných tak plano rastúcich) (Gyulai 2010, 178).

Uvedené príklady ukazujú, že spôsoby produkcie a druhové spektrum potravín sa v rámci centrálnej Európy inovovali aj v priestoroch kde neboli najvýznamnejšie centrá, teda tieto inovácie agrárnych postupov neboli viazané na kontakty z centier ale išlo o botton-up process. Ako sme už uviedli, tento fakt významne podporuje aj vývoj klimatických pomerov. Keďže práve v období 8. a 9. storočia nastali pozitívne zmeny v klíme z hľadiska poľnohospodárskej produkcie.

O spôsobe organizácie poľnohospodárskej produkcie na Veľkej Morave nás tiež informujú archeozoologické dáta. V posledných rokoch vzniklo viacero prác, ktoré sa podrobne zaberajú

problematikou zoologických dát z veľkomoravských centier ale aj z veľkomoravských agrárnych sídlisk. Prehľadovú štúdiu z priestoru Karpatskej kotliny publikovala v roku 2010 Z. Miklíková. Jej práca je primárne zameraná na vyhodnotenie archeozoologického materiálu z včasnostredovekého sídliska v Bajči na Slovensku (Miklíková 2010). Autorka však v práci ponúka základné zhodnotenie starších archeozoologických výskumov z územia Slovenska a zároveň pracuje aj s dátami z Južných častí Karpatskej kotliny (prevažne z územia Maďarska). V tom istom metodickom prístupe je spracovaná aj práca G. Dreslerovej. Jej základné archeozoologické dáta pochádzajú z centrálnej veľkomoravskej aglomerácie Pohansko (Dreslerová 2018; Doláková et. al 2020, 552-557). Tieto však analyzuje v kontexte publikovaných osteologických analýz včasného stredoveku z územia Českej republiky. A interpretácie o chove hospodárskych zvierat ako aj love divej fauny predkladá v širších stredoeurópskych súvislostiach (Dreslerová 2018, 19-23, 104-121). Druhou systematicky skúmanou veľkomoravskou centrálnou lokalitou z hľadiska archeozoológie boli Mikulčice spolu s viacerými agrárnymi sídliskami v ich hospodárskom zázemí (Hladík 2020, 297-302). Z Mikulčíc existujú zásluhou Z. Kratochvíla súborné monografické práce aj parciálne štúdie (napr. Kratochvíl 1981).

Syntézu záverov z týchto štúdií sme prezentovali na inom mieste (Hladík v tlači). Pre otázku, ktorú sledujeme v tejto práci, teda otázku spôsobu organizácie primárnej poľnohospodárskej produkcie na Veľkej Morave je dôležité akcentovať len niektoré poznatky. Závery z uvedených štúdií v podstate korelujú zo situáciou v mikulčickom zázemí, ktorú sme prezentovali v kap. 8. V distribúcii zvieracích kostí v rámci areálov centier ako aj agrárnych sídlisk sa opakovane nachádzajú vzorce, ktoré podporujú závery o organizovanej poľnohospodárskej produkcii ako aj následnom spracovaní a redistribúcii naprieč celým spoločenským spektrom.

Frekvencia výskytu kostí jednotlivých dominantných druhov domácich zvierat v rámci jednotlivých areálov centrálnych veľkomoravských aglomerácií vykazuje rozdiely medzi opevnenými a neopevnenými areálmi. Zatiaľ čo v opevnených častiach pozorujeme výraznú prevahu kostí ošípaných nad kosťami hovädzieho dobytku, oviec a kôz, v neopevnených areáloch sú všetky druhy zastúpené rovnomerne (Hladík 2020, 298; Macháček 2007, 331-334). Popísaná distribúcia zvieracích kostí v rámci areálov veľkomoravských centier by mohla byť dokladom hypotézy, že kvalitnejšiu časť mäsovej produkcie v podobe bravčového mäsa odvádzali z hospodárskeho zázemia do centra pre vyššie vrstvy spoločnosti (Dreslerová/Hajnalová/Macháček 2013).

Ďalšie signifikantné rozdiely vidíme ak porovnáme frekvenciu výskytu zvieracích kostí z veľkomoravských aglomerácií a z agrárnych sídlisk v ich zázemí. Asi najmarkantnejší rozdiel je v tom, že na rurálnych sídliskách majú výraznú prevahu kosti hovädzieho dobytku nad ošípanými. Prevaha hovädzích kostí nad bravčovými na otvorených sídliskách by mohla byť ďalším dokladom vyššie uvedenej hypotézy o aspoň čiastočnom odvádzaní prasiat do centra (Hladík 2020, 300; Miklíková 2010, 160). Samozrejme väčší výskyt kostí hovädzieho dobytku v rurálnom prostredí potvrdzuje predpoklad o tom, že dobytok bol hlavným ťažným zvieratkom vo včasnom stredoveku. Túto skutočnosť potvrdzujú aj o niečo mladšie písomné pramene. Z týchto vyplýva, že v Uhorsku boli hlavným záprahovým dobytkom Voly. Existujú priame zmienky o Voloch ako ťažnej sile k ornému náradíu, označovaných *boves araratores*, *boves ad aratrum* (Kučera 1974, 126). Archeozoologické analýzy zasa dokazujú prostredníctvom

patologických deformácií častí skeletov zvierat, využívanie dobytká na ťažnú manuálnu prácu/orbu (Ambros/Miklíková/Fabiš 2011, 166).

V tejto súvislosti je významné aj zistenie z analýzy zvieracích kostí z Pohanska a okolia. V priestore aglomerácie bol hovädzí dobytok porázaný medzi druhým a tretím rokom života. To znamená, že hovädzí dobytok bol v priestore centrálnej lokality okrem pracovnej sili dôležitým zdrojom mäsitej potravy (Doláková et al. 2020, 563).

Spolužitie pastorálnych a usadlých populácií viedlo k preberaniu kultúrnych aj hospodárskych vzorcov. Tento fakt sa prejavoval postupným prechodom nomádskych spoločností k usadlému spôsobu života a jednej strane ale aj aplikovaní subsitenčných stratégií nomádskych spoločností do hospodárskeho systému Slovanov na druhej strane. O týchto procesoch máme len nepriame doklady v archeologickom zázname. Tieto sa nachádzajú na predovšetkým na agrárnych sídliskách. Sídliská Avarov sú v súčasnosti menej preskúmané ako sídliská slovanov (Odler 2012). V súvislosti s otázkou prechodu pastorálnych spoločností k usadlému spôsobu života sú dôležité závery M. Szőke, ktorý skúmal neskoro avarské sídliská v regióne Kőrös (1980). Z jeho výskumov vyplýva, že Avari v 8. – 9. storočí žili v semi-suterranean houses and followed a settled lifestyle.

V starších fázach včasného stredoveku prevažoval v centrálnej Európe pastiersky chov dobytká nad chovom ošípaných. Pastiersky chov si vyžaduje menej práce a z hľadiska produkcie mäsa a mlieka je efektívnejší ako chov prasiat. Je však podmienený dostatkom kvalitnej pastvy. Približne od veľkomoravského obdobia (9. storočie), keď dochádzalo k zvyšovaniu hustoty osídlenia, začína prevažovať chov prasiat, čo súvisí s najväčšou pravdepodobnosťou so znižovaním sa rozlohy kvalitných pastvín na úkor zvyšujúcej sa rozlohy polí (Unger 1992, 97-98). Prevalu kostí hovädzieho dobytká na sídliskách z včasnoslávanského obdobia (6. – 7. storočie) na Slovensku uvádza aj G. Fusek pri hodnotení hospodárstva v tomto období (Fusek 1994, 144). Chov dobytká, ale predovšetkým prasiat, v okolí veľkomoravských centier dokladajú aj peľové diagramy lesných porastov z Mikulčíc a Pohanska. Zvyšuje sa v nich prítomnosť peľu duba a ubúdajú ostatné dreviny vyskytujúce sa v zmiešanom dubovom lese (Svobodová 1990, 202). Na viacerých lokalitách, ako centrálnych (napr. Pohansko) tak aj agrárnych (napr. Bajč), sa dajú na základe zmien vo vekovej štruktúre porázaných zvierat od 9. storočia sledovať zmeny v stravovacích návykoch a hospodárskych praktikách. Väčšie zastúpenie nedospelých jedincov signalizuje zvýšený význam produkcie mlieka a mliečnych výrobkov (Dreslerová 2018, 122; Miklíková 2010, 159).

Druhá skladba sledovaných súborov zvieracích kostí zo sídlisk severnej časti Karpatskej kotliny (východnej časti Veľkej Moravy) koreluje do značnej miery so súvekými lokalitami z územia Maďarska (Miklíková 2010, 160). Ako naznačujú archeozologické štúdie z Maďarska, Avari boli ako pastierske komunity závislí na dobytkárstve (Vöröš 2000). Pri tomto spôsobe hospodárstva dominujú v archeozoologických súboroch kosti tura a malých prežúvavcov. Avšak aj na avarských sídliskách bolo v mladších fázach stredoveku zaznamenané väčšie množstvo ošípaných. Tento trend býva interpretovaný ako postupný prechod pastorálnych spoločností na usadlý spôsob života. Na druhej strane vidíme na niektorých sídliskách lokalitovaných predovšetkým vo východných častiach veľkomoravského teritória (napríklad Bajč) výrazné zastúpenie kostí oviec, kôz či koní. Tento fenomén je niekedy

v literatúre spájaný s plyvom pastierských spoločností (Miklíkova 2010, 160). Avšak do akej miery išlo o medzikultúrne vplyvy a do akej miery ide o obraz podobných geografických a ekologických podmienok nie sme v súčasnosti schopní rozhodnúť. Veľmi pravdepodobne sa tiež javí aj predpoklad, že významným faktorom pri zvyšovaní chovu oviec v záverečných fázach včasného stredoveku špeciálne v prostredí Veľkej Moravy bola cieľená produkcia vlny (porovnaj Miklíkova 2010, 139, 153). Vyšší podieľ zastúpenia oviec je doložený aj na niektorých sídliskách v Pomoraví (napr. Pohansko – Lesní hrúd) (Dreslerová 2018, 121). Aj v tomto prípade sa predpokladá, že súvisí so získavaním vlny, Túto skutočnosť sprostredkovane potvrdzujú aj početné nálezy ovčiarskych nožníc (Dresler/Beran 2019, 258-259), a tiež skutočnosť, že v súboroch kostí malých prežúvavcov sa objavujú aj výrazne starší jedinci (Dreslerová 2018, 51, 121).

Zoarcheologické analýzy z diskutovaných centrálnych lokalít ale aj agrárnych sídlisk zhodne ukazujú, že k najvýraznejším zmenám v stravovaní a chovateľských praktikách došlo v rámci včasného stredoveku v 9. storočí. Tento fakt predstavuje ďalší z podporných argumentov pre hypotézu o intenzívne organizovanom, komplexnom hospodárstve na Veľkej Morave.

9.1.3 Agrarian production, innovation and the centres

V predchádzajúcich riadkoch sme ukázali, že archeozoologické a archeobotanické dáta z agrárnych aj centrálnych lokalít dokazujú, že veľkomoravské hospodárstvo bolo z hľadiska stratégie a organizácie komplexne rozvinuté. Stručne sme diskutovali aj niektoré aspekty hospodárstva pred vznikom Veľkej Moravy (podrobne pozri Hladík v tlači) aby sme takto hľadali korene hospodárskych vzťahov vo veľkomoravskom období a príčiny pomerne rýchleho ekonomického a spoločenského rozvoja v 9. storočí, ktorý sa dotkol celej spoločnosti. Kvalita a intenzita produkcie potravín je na jednej strane závislá od prírodných podmienok a stratégie hospodárenia, ale významnú úlohu zohráva aj rozvoj technológie.

Historické aj archeologické dáta ukazujú, že práve obdobie Veľkej Moravy bolo v centrálnej Európe charakteristické podstatnými sociálnymi, politickými a ekonomickými zmenami. S týmto súvisí aj skutočnosť, že vo viacerých, dnes už klasických prácach o poľnohospodárstve Slovanom (napr. Beranová 1980, 192) bolo vyslovené aj argumentované tvrdenie o výraznom technologickom pokroku v oblasti poľnohospodárstva v tomto období, ktoré do značnej miery súviselo s nástupom asymetrickej radlice. Asymetrická radlica pritom predstavuje vo vývoji včasnostredovekého poľnohospodárskeho náradia pomerne unikátnu inováciu. Vo všeobecnosti totiž musíme konštatovať, že vo vývoji náradia sledujeme v priebehu včasného stredoveku zmeny v druhovej skladbe, avšak nedochádza prakticky k žiadnym tvarovým ani veľkostným zmenám na nástrojoch (Borzová 2016, 100). Táto technologická inovácia však mohla zohrať jednu z kľúčových úloh pri zvyšovaní produkcie v poľnohospodárstve. Fenomén dopadu technologických inovácií na spoločnosť je možné pozorovať vo vývoji historických populácií vo všeobecnej rovine (Kerig 2013). Zavedenie technologických zmien do poľnohospodárstva viedlo k zefektívneniu práce čo malo za následok uvoľňovanie pracovnej sily. Dôsledkom týchto skutočností ďalej môže byť ekonomická diverzifikácia spoločnosti. Systematickým pôsobením technologických zmien je preto možné vysvetliť spoločenské

a ekonomické zmeny. Je veľmi pravdepodobné, že práve inovácie v oblasti poľnohospodárstva a remesla boli jedným z pilierov, na ktorom stál pomerne náhly spoločenský a ekonomický rozmach Veľkej Moravy.

Ako sme ukázali vyššie podstatné inovácie sa odohrali vo veľkomoravskom období aj v chove hospodárskych zvierat. Zooarcheologické dáta demonštrujú posun od nešpecializovaného systému chovu zvierat, zameraného na uspokojenie životných potrieb miestnej komunity, k viac špecializovanému chovu zameraného na špecifickú živočíšnu produkciu – bravčové mäso, produkcia vlny.

Pre túto situáciu je možné hľadať viacero vysvetlení. Jedným z nich je aj vzťah popisovaných zmien v hospodárstve s formovaním štátu, do úvahy tiež prichádza možnosť, that this represents a bottom-up innovation pioneered at rural estate centres. S istotou však môžeme konštatovať že centres played a critical role in agricultural innovation in the early medieval period. Túto skutočnosť podporujú výskumu na oboch významných centrách v Pomoraví, teda na Pohansku aj v Mikulčiciach. Ako vyplýva z nášho modelu prezentovaného v kapitole 8. centrá predstavovali zdroj ekonomických aj spoločenských inovácií. Táto skutočnosť sa v rámci včasného stredoveku potvrdzuje v širokom Európskom kontexte. Prípadové štúdie zo západoeurópskych krajín ako Británia alebo Francúzsko ukazujú na kritickú úlohu sekulárnych centier pri zavádzaní agricultural innovation. V prostredí západnej Európy však v tomto procese zohrávali významnú úlohu aj monastické centrá (Blair 2005; Crabtree 2010; Lebecq 2000). Ich jednoznačné doklady však na území Veľkej Moravy v 9. storočí ešte absentujú. Respektíve existencia kláštorov vo veľkomoravskom prostredí je neustále premetom diskusie (Ponfyová 2015, 734-735). Najintenzívnejšia je táto diskusia predovšetkým v súvislosti s datovaním kláštora sv. Hypolita na Zobore pri Nitre. V otázke doby jeho založenie stoja oproti sebe dva názory. Jeden kladie založenie Zoborského kláštora do čias Veľkej Moravy, druhý spája jeho vznik s koncom 10. alebo začiatkom 11. storočia. Ako hlavné argumenty pre datovanie do 9. storočia sa uvádzajú legenda o Svätoplukovi, ktorý sa na sklonku života uchýlil k malej komunitě mníchov či pustovníkov v neprístupnom lese na stráni hory Zobor, kde im už predtým pomohol postaviť kostol, ktorá sa nachádza v Kosmasovej kronike (Kosmova kronika česká 2005, 41), ďalej starobylé patrocínium sv. Hypolita. Usudzuje sa, že kláštor prevzal toto zasvätenie od predpokladaného materského kláštora sv. Hypolita v Sankt Pöltene (Ruttikay/Slivka 1985, 335; Slivka 1991, 5). Posledná skupina argumentov je spojená s existenciou biskupského centra v Nitre a pôsobením Vichinga ako biskupa po roku 880. Pod vplyvom ktorého mal Svätopluk kláštor založiť (Slivka 2000-2001, 29-30; Steinhübel 2004, 137). Pokiaľ ide o datovanie Zoborského kláštora do 11. storočia, to sa už opiera a písomné pramene (Ponfyová 2015, 735).

Vzhľadom na nepochybný význam, ktorý Nitra mala v období Veľkej Moravy ako mocenské aj cirkevné centrum, je úplne oprávnený názor, že tu už v tom čase existovali historické predpoklady pre založenie kláštora. Súhra indícií nás núti uvažovať o tom ako o reálnej možnosti. Naše úvahy však za súčasného stavu poznania sotva môžu prekročiť rovinu veľmi torzálny hypotézy, vyskladanej z ďalších parciálnych hypotéz (Ponfyová 2015, 735). Bližšie informácie k otázke datovania Zoborského kláštora bohužiaľ doposiaľ nepriniesol ani archeologický výskum, keďže v priestore staršieho benediktínskeho kláštora vznikol v baroku

kamalduský kláštor. Doposiaľ realizované výskumy tak odkazujú na najstaršie osídlenie miesta len prostredníctvom fragmentov keramiky, ktorá je datovaná aj do 9. storočia (Samuel 2010). Čo však neumožňuje funkčnú interpretáciu tohto priestoru v 9. storočí.

Podobne nejednoznačne z hľadiska interpretácie funkcie vo vzťahu k hospodárskemu systému na Veľkej Morave zatiaľ vyznievajú interpretácie Sadskeho cirkevného komplexu, ktorý je jednoznačne označovaný za cirkevné centrum spájané s biskupstvom (Galuška 1996; 2020). V starších interpretáciách V. Hrubého sa zase nachádzal predpoklad, že išlo o kláštor avšak neskôr V. Hrubý predpokladal, že išlo o arcibiskupskú rezidenciu (Hrubý 1975, 14). Do akej miery mohol tento cirkevný komplex zohrávať aj úlohu monastického centra, ktoré by na seba viazalo aj hospodárske funkcie a zohrávalo úlohu v inovačnom procese celého hospodárstva ako to vidíme v prípade monastických centier v západnej Európe (Lebecq 2000, 121-148), je preto v súčasnosti otázne. Avšak aj v prípade, že kostoly či cirkevné centrá neboli priamo súčasťou kláštorov je evidentné, že nešlo o jednoúčelové zariadenia. Cirkevné inštitúcie zohrávali viacero dôležitých úloh a popri pastoračnej, či statusovej mali aj dôležitú ekonomickú rolu (pozri Kalhous 2016, 176).

Napriek tomu, že doposiaľ nedisponujeme pre Veľkú Moravu jednoznačnými dôkazmi pre existenciu monastických centier, je zrejme, že christianizáciu Moravy možno považovať za súčasť širšej transformácie kultúrnych, politických, sociálnych a ekonomických štruktúr, ktoré sa začali presadzovať počas včasného stredoveku, nielen na Morave, ale v celej Európe. The organisational structure established by the Church in the region formed the backbone of the Mojmirid dynasty, surviving beyond the fall of the Slavic principality (Kalhous 2020). Je preto veľmi pravdepodobné, že christianizačný proces na Veľkej Morave spoluprinášal aj hospodárske inovácie. Či už ich nositeľom boli monastické centrá alebo cirkevné centrá spojené so vznikom biskupských stolcov je nateraz otázne.

Ako primárne uzly inovačných procesov v hospodárstve preto za daného stavu poznania musíme pre Veľkú Moravu definovať sekulárne centrá. Do akej miery do hospodárskych procesov na Veľkej Morave vstupovala aj monastická kultúra zo svojou vyspelo organizovanou ekonomikou nám v tejto chvíli neumožňujú pramene rozhodnúť. Je však pozoruhodné, že prejav hospodárskych vzťahov, ktorý sa snažíme detekovať prostredníctvom archeologických dát z centrálnych ale aj agrárnych sídiel je veľmi podobný tomu, ktorý bol preskúmaný v niektorých častiach západnej Európy (Crabtree, 2010). Kde však kláštorná kultúra a ekonomika bola prirodzenou súčasťou celého systému.

Napríklad aj v prípade animal husbandry v centrálnej Európe aj v prípade Anglo Saxon animal husbandry in Britain alebo from the early medieval (Merovingian and Carolingian) period in the northern third of France vidíme veľmi podobný trend. Zooarcheologické dáta dokladajú, že v starších fázach včasného stredoveku dominuje chov hovädzieho dobytku nad ovcami, kozami a ošípanými. This pattern of animal husbandry is associated with an economy based on autarky or self-sufficiency, extensive rather than intensive agriculture and the use of cattle for transport and traction. It is also possible that cattle played important roles as symbols of status, power and wealth in both Early Anglo-Saxon England and Merovingian France (Crabtree 2010, 126). To isté platí aj pre prostredie centrálnej Európy.

V mladších fázach včasného stredoveku sa vo všetkých spomínaných oblastiach zooarcheologické dáta výrazne menia. V pomeroch chovaných druhov rastie rozmanitosť v porovnaní so staršími fázami včasného stredoveku (Early Anglo-Saxon vs. Middle Saxon period, Merovingian vs. Carolingian period, Pre-Great Moravian vs. Great Moravian periode). Data show an increasing diversity in terms of species ratios, suggesting an increase in specialization of animal husbandry practices and a shift away from economic selfsufficiency to production for exchange (Crabtree 2010, 126).

Uviedli sme, že zmeny v hospodárstve, ktoré sa odohrali v 9. storočí môžu mať vzťah s procesmi, ktoré sa odohrávajú pri formovaní štátu. Ako v mnohých iných podobných prípadoch príčiny inovácií budú mať multikauzálny pôvod a tak isto tieto inovácie môžu byť príčinou mnohých iných procesov a udalostí. Špecializácia v hospodárskej produkcii, ku ktorej dochádzalo v mladších fázach včasného stredoveku v širokom európskom priestore has two crucial aspects: 1) the focus on a single animal product, and 2) the production of a surplus. The specialized production of surplus commodities indicates that some settlements were involved in networks of trade, tribute and exchange that linked these sites to a broader regional and international economy. The changes in animal husbandry described above appear to be associated with wealthy, high-status sites, whether monastic or secular, and the communities that supplied these estates. Whether this is a cause or an effect of specialized agricultural production is a matter of debate. Je však veľmi pravdepodobné, že špecializácia v hospodárskej výrobe mala za následok rast regionálneho obchodu a tak isto aj populačný rast.

Pre interpretáciu ekonomických a politických princípov, na ktorých stále Veľká Morava ide o kľúčovú skutočnosť. V súčasnosti je v literatúre často akcentovaný politicko-ekonomický model Veľkej Moravy, ktorý predpokladá, že celý hospodársky systém bol existenčne závislý na redistribúcii tovaru (predovšetkým prestige goods), ktorý mali vo svojich rukách elitné vrstvy spoločnosti sídliaace vo veľkomoravských centrách. Tento model nepredpokladá rozvinutý lokálny trh (Macháček 2010, 516). Jedna z funkcií veľkomoravských centier sa definuje v tomto modeli v korelácii so západom a severom európskym empóriami. V zhode s týmito typmi lokalít sa mali byť veľkomoravské centrá, uzlovými bodmi craft production and international trade (Macháček 2007a, 491; Hodges/Hobley 1988). Pričom zabezpečenie ich základných energetických nárokov malo byť realizované prostredníctvom intenzívneho vyťažovania hospodárskeho zázemia (Macháček 2013, 242-244) (podrobne pozri kap. 9.2).

Na základe analyzovaných archeologických dát z priestoru stredného Podunajska sa však javí oveľa pravdepodobnejší model, ktorý definuje ako primárne ekonomické zabezpečenie celého systému intenzívnu a dobre organizovanú lokálnu hospodársku produkciu, ktorá vyvolala existenciu komplexnej lokálnej tržnej siete. Centrá v tomto systéme predstavujú miesta, v ktorých sa koncentruje bohatstvo produkované primárne z miestnych zdrojov, teda predstavovali uzlové body v rural economy. Išlo o hospodárske centrá intenzívne zapojené do primárnej produkcie potravín a ďalších hospodárskych produktov a nie o centrá v zmysle empórií, ktorých primárna funkcia bola kontrola diaľkového obchodu a redistribúcie prestížneho tovaru (Saunders 2001). Veľkomoravské centrá by teda predstavovali wealthy, high-status secular sites, ktoré úzko koexistovali with communities that supplied these centers estates.

Tento model koreluje zo situáciou v západnej Európe alebo na Britských ostrovoch. Na základe najnovších analýz niektorí autori spochybňujú primárnu funkciu empórií v etatizačných procesoch, ktorá im bola prisudzovaná v starších prácach, v ktorých niektorí autori navrhovali, že existuje priama súvislosť medzi vzostupom empórií a formovaním štátu vo včasnosedovekej Európe (Hodges 1982). Kritická otázka či už v priestore západnej alebo centrálne Európy je v podstate totožná a je: who were the innovators of new agricultural practices? Zásadný rozdiel v hľadaní vysvetlení medzi centrálnou a západnou Európou je v tom, že v západnej Európe máme v archeologických aj písomných prameňoch doložené komplexnejšiu štruktúru sídiel z hľadiska ich hospodárskych funkcií (Crabtree 2010, 123; Hamerow 2007, 226-230). Preto je možné pri riešení tohto problému navrhnúť viacej interpretačných alternatív.

P. J. Crabtree v tejto súvislosti navrhuje štyri alternatívne odpovede na uvedenú otázku. 1) inovácie boli dôsledkom top-down process, that is closely linked to the emergence of a small number of powerful kingdoms. 2) The rise of the emporia as centres of international and regional exchange may have had a transformative effect on the rural hinterland. 3) These innovations may be linked to the spread of monasticism and to the monasteries' control over high-quality agricultural land and labour. 4) Agricultural innovations may result from a bottom-up process, and the sources for these innovations may be found in the rural estate centres themselves (Crabtree 2010, 131). Následne tieto možnosti diskutuje a verifikuje prostredníctvom zooarcheologických dát. Výsledkom týchto analýz je záver, že the rise of the emporia as centers of regional and international trade is more likely to be a reflection of these economic changes than the cause of them. Current evidence suggests that the traditional focus on the emporia as engines of change may be too simplistic. Monastic sites and rural estate centres, especially those located near trade routes, may instead be the agents of innovation in agriculture and animal husbandry in the early Middle Ages (Crabtree 2010, 133).

Podobné závery o vzťahu empórií a agrárneho osídlenia formulovala aj H. Hamerow (2007, 226-230). Pri skúmaní vzťahu agrikultúrnej produkcie a empórií došla k záverom, že reorganizácia produkcie jedla in mid Saxon England úzko súvisí z rastom sekulárnych aj monastických centier. Z rastom produkcie potravín ale aj remeselných výrobkov súvisí existencia siete regionálneho trhu. Ďalej predpokladá, že intenzita a špecializácia agrárnej produkcie vychádza nie len z požiadavkou „spotrebiteľskej komunity“ ale z celkového nárastu populácie and that the economies of the emporia must have been in some way bound up with those of rural producers, even if the precise economic mechanism that linked the traders of the emporia with peasant farmers toiling in their hinterlands remains ill-defined (Hamerow 2007, 228-29).

Tieto závery majú dopad na uvedený problém riešený v rámci priestoru centrálnej Európy predovšetkým v tom, že definujú ako primárnu príčinu sociálnej a ekonomickej diverzifikácie spoločnosti, ktorá viedla k vzniku stredovekých štátov nie existenciu centra v zmysle uzlového bodu (empória), ktorý zabezpečuje chod spoločnosti prostredníctvom medzinárodného obchodu a následnej redistribúcie tovaru – top-down process, ale preferujú botton-up model, v ktorom sú inovácie vedúce k socioekonomickej diverzifikácii a etatizačným procesom výsledkom hospodárskych a technologických zmien s následným rozvojom poľnohospodárstva

a lokálneho trhu a centrá predstavujú v tomto modeli uzlové body lokálnej hospodárskej produkcie silno previazané s rurálnou ekonomikou Veľkej Moravy.

V komparácii so západnou Európou zostávajú pre centrálnu Európu nezodpovedané viaceré otázky. V prvom rade je to absencia dokladov monastickej kultúry v období zásadných sociálnych a ekonomických zmien (diskusia k datovaniu najstarších kláštorov na Veľkej Morave pozri vyššie). Druhá otázka súvisí s ekonomickým postavením veľkomoravských centier a ich potenciálnym rozvojom. Ak prijímame predpoklad, že empória boli dôsledkom ekonomických a sociálnych zmien a nie ich príčinou, vyvstane otázka, či by smeroval vývoj týmto smerom aj v prípade Veľkej Moravy. Je neodškriepiteľné, že niektoré veľkomoravské centrá mali geografický, aj politicko-ekonomický potenciál k rozvoju smerujúcemu k empóriu (veľkomoravské centrum ako empóriu pozri Macháček 2007a, 2013). Avšak nečakane rýchly koniec Veľkej Moravy spôsobený turbulentnými geopolitickými udalosťami na prelom 9. a 10. storočia z najväčšou pravdepodobnosťou tento vývoj zastavil (problematiku ekonomického postavenia veľkomoravských centier podrobne analyzujeme v kap. 9.2)

Z hľadiska kontaktu s diaľkovým obchodom a na základe doposiaľ objavených archeologických prameňov sa ako vhodný kandidát, ktorý mal obrovský potenciál vývoja týmto smerom ponúka sídlisková aglomerácia v priestore Bratislavskej brány. Jej lokalizácia na sútoku rieky Morava a Dunaj, teda na križovatke jantárovej cesty a Dunaja a zároveň na hranici Veľkej Moravy, ju predurčovala na funkciu uzlového bodu pre medzinárodný obchod ako aj pre šírenie inovácií v sociálnej aj ekonomickej rovine na územie Veľkej Moravy (posledné prehľadné spracovanie veľkomoravských nálezov v Bratislave a jej okolí od širšieho kolektívu autorov pozri Šedivý/Štefanovičová ed. 2012, 309-351). Napriek fragmentárnosti obrazu o veľkomoravskej Bratislave, ktorý je spôsobený mierou dochovania veľkomoravských pamiatok v intenzívne urbanizovanom mestskom prostredí stredovekej a súčasnej Bratislavy, pochádzajú z jej územia nálezy so širokým regionálnym dosahom. Ako príklad môžeme uviesť keramiku blučinského výrobného okruhu, nádobu patriacu do okruhu antickej keramiky, arabskú mincu alebo rozsiahlu drevenú stavbu z konca 8. alebo začiatku 9. storočia dosahujúcu až 90 m², ktorá sa nachádzala v blízkosti brodu cez rieku Dunaj a jej funkcia mohla súvisieť s prepravou tovaru cez brod.

Z vyššie uvedených hypotéz, ktoré môžeme zhrnúť do záveru, že na Veľkej Morave existovalo rozvinuté a centrálné organizované poľnohospodárstvo schopné zabezpečiť potreby spoločnosti v období intenzívneho populačného rastu a zároveň toto hospodárstvo vykazovalo rysy špecializovanej produkcie potravín ako aj iných produktov, ktorá bola zacielená buď na elitné vrstvy spoločnosti alebo na obchodné využitie v regionálnom aj v širšom geografickom priestore, vyplývajú pre pochopenie ekonomických princípov, na ktorých stála Veľká Morava dve zásadné otázky. V prvom rade ide o to kto vlastnil základné prostriedky nevyhnutné pre produkciu potravín a ďalších poľnohospodárskych produktov, teda pôdu a hospodárske zvieratá. Druhá otázka sa zase týka vlastníctva poľnohospodárskych produktov, teda spôsobu či mechanizmu prerozdelenia zdrojov zabezpečujúcich existenciu celej spoločnosti.

Bohužiaľ v týchto otázkach nám archeologické pramene ponúkajú len veľmi obmedzené interpretačné možnosti. Na základe modelu o základných hospodárskych vzťahoch, ktorý na tomto mieste prezentujeme, a ktorý zobrazuje ekonomické interakcie na Veľkej Morave ako

komplexnú sieť vzťahov organizovanú naprieč celým spoločenským spektrom, považuje za veľmi pravdepodobné, že minimálne časť prostriedkov zabezpečujúcich chod celej spoločnosti bola v rukách vládnucich elít. Nie sme však schóni kvantifikovať, koľko a ktorých výrobných prostriedkov bolo monopolizovaných. Táto situácia platí pre pôdu ale aj hospodárske zvieratá. Miera tejto monopolizácie však presahovala vlastníctvo nevyhnutné pre pokrytie životných potrieb elitnej spoločnosti. Elity zároveň vlastnila resp. si nárokovali veľkú časť nadproduktu. Je preto tiež veľmi pravdepodobné, že elity kontrolovali obchod v širšom ako lokálnom kontexte. Podobne ako v prípade vyššie diskutovaných inovácií v poľnohospodárstve aj v prípade regionálneho aj medzinárodného obchodu zohrávali kľúčovú úlohu centrá (problematika obchodných vzťahov sa venujeme v kap. 9.2).

S vlastníctvom nehnuteľného majetku, ktorý by mal jasne rozpoznateľného vlastníka to nie je jednoznačné ani v prostredí karolínskej ríše (Kalhous 2016, 178). Problém v oboch prípadoch či už v centrálnej alebo západnej Európe predstavuje skutočnosť, že vládnuce dynastie alebo iné elitné časti spoločnosti držali (vlastnili) majetky v rozličných častiach zeme avšak neexistovali nezávislé mocenské štruktúry, ktoré by vlastníctvo garantovali. Významnú úlohu preto pri definovaní vlastníckych nárokov zohrával lokálny konsenzus.

Pri riešení otázok vlastníckych vzťahov a vlastníctva výrobných prostriedkov nám nie sú veľmi nápomocné ani pramene písomné. V týchto nachádzame len veľmi zriedkavé informácie o chove hospodárskych zvierat. The Strategicon mentions the huge herds of horses that the Avars took along on military campaigns (Pohl 2018, 244). Z obdobia vlády Svätopluka v 9. storočí máme zase zmienku od Ibn Rusta, že „jazdecké zvieratá sú len u znamenitého muža“. Pričom z kontextu testu vplýva, že týmto znamenitým mužom je najskôr veľkomoravský panovník Svätopluk, prípadne niektorá z jemu priamo podriadených elít (MMFH III 346, p. 4). Na základe písomných prameňov nie je vôbec zjavné kto si uplatňoval vlastnícky nárok na hospodárske zvieratá. Respektíve do akej miery bolo monopolizované vlastníctvo tohto zásadného prostriedku hospodárstva. Na tento problém nevieme jednoznačne odpovedať ani u nomádskych spoločností ako boli Avari ani v prípade Slovanov (podrobne pozri Hladík v tlači).

Nejednoznačnosť prameňov, ktoré máme k dispozícii sa prejavuje v odbornej diskusii už niekoľko desiatok rokov. V priebehu druhej polovici 20. storočia bola venovaná značná pozornosť sociálnej štruktúre veľkomoravskej spoločnosti z pohľadu marxistických teoretických východísk (Kalhous 2014a, 40). Autori sa v tomto období zamýšľali predovšetkým nad otázkou či veľkomoravská spoločnosť mala feudálny charakter. A predovšetkým v starších prácach považovali veľkú Moravu za feudálny štát (Havlík 1980; Ratkoš 1990). S týmto bezprostredne súvisí problém vlastníctva pôdy, ako významného výrobného prostriedku. Koncept Veľkej Moravy ako feudálneho štátu apriori predpokladal pozemkové vlastníctvo panovníka ako aj jeho prideľovanie jednotlivým členom elity (napr. Havlík 1980, 12-13; Ratkoš 1990, 90-95; Ruttkay 1997, 161). Tieto hypotézy sa v súčasnosti považujú vo všeobecnosti za málo podložené (Štefan 2011, 346). Ani písomné ani archeologické pramene zatiaľ nedokladajú existenciu pozemkovej aristokracie na Veľkej Morave. It is possible to join those authors who consider the existence of a stabilised elite

depending on extensive land ownership in Great Moravia as unlikely (Třeštík 1997, 287; Klápště 2009, 538).

Pre pochopenie hospodárskych základov Veľkej Moravy je okrem vlastníckych vzťahov dôležité hľadať odpoveď aj na otázku ako bola rozdelená ekonomická záťaž zabezpečujúca fungovanie celého hospodárstva naprieč spoločnosťou. Teda ide o otázku ako vyzerala sociálna štruktúra na Veľkej Morave a ako sa jednotlivé spoločenské vrstvy podieľali na chode hospodárstva. Archeologické dáta nám v tomto prípade ponúkajú viacej interpretačných možností ako pri otázke vlastníctva pôdy a hospodárskych zvierat. Pričom významným prameňom sú pre poznanie sociálnych a ekonomických vzťahov sú pohrebiská (Poláček/Velemínský 2013; Mazuch et. al 2017). Problematike spôsobu a miery zapojenia elitných vrstiev spoločnosti do subsistenčných vzťahov sa podrobne venujeme v kapitole 9.3.

9.1.4 Priestorová dispozícia sídlisk v zázemí Mikulčíc, obydlia, hospodárske stavby, výrobné objekty, zásobnice – otázka organizácie remeselnej výroby

Diskutovaný model historickej krajiny, ktorá determinovala základné princípy ekonomiky, definuje vlastnosti priestoru, v ktorom prebiehali základné ekonomické interakcie na Veľkej Morave. Tak isto sme na základe tohto modelu boli schopní popísať hlavné parametre spôsobu hospodárenia (podrobne pozri Hladík v tlačí). Druhým významným zdrojom informácií o rurálnej ekonomike, teda o ekonomických princípoch Veľkej Moravy predstavuje samotný priestor agrárnych sídlisk. Miera dochovania a slabá intenzita archeologického výskumu týchto komponentov sídelnej siete je však v prostredí centrálnej Európy veľmi obmedzujúcim faktorom pri našich snahách o poznanie podoby sídlisk ako aj pri snahách o spojenie jednotlivých častí intravilánu a extravilánu sídlisk s konkrétnymi hospodárskymi aktivitami. V kap. 7.2 sme sa pomocou intrasite priestorových analýz predstavili interpretáciu jednotlivých areálov sídliska Mikulčice-Trapíkov. Pričom ako rozhodujúci faktor pri priestorovom usporiadaní obydlií či hospodárskych budov sme interpretovali prítomnosť komunikácie, ktorá spájala opevnené centrum Mikulčíc s okrajovými zónami aglomerácie a najbližším hospodárskym zázemím (Obr. 40).

Situáciu v zázemí Mikulčíc v širších súvislostiach vieme demonštrovať na piatich sídliskách, ktoré sú aspoň čiastočne preskúmané. Okrem Trapíkova ide o sídliská Kopčany-Pri Kačenárni, Mikulčice-Podbřežníky, Prušánky-Podsedky, Mutěnice-Zbrod (Hladík 2020, 145–160). Tieto sídliská ležia v rozdielnych vzdialenostiach od mikulčického hradiska, čo predstavuje dôležité východisko pre poznanie hospodárskych vzťahov v zázemí centra. Na okraji aglomerácie ležia sídliská Mikulčice-Trapíkov a Kopčany-Pri Kačenárni. Za hranicou aglomerácie ale stále v bezprostrednej blízkosti centra leží sídlisko Mikulčice-Podbřežníky a vo vzdialenosti okolo 10 km od centra v okrajovej zóne hospodárskeho zázemia Mikulčíc ležia sídliská Prušánky-Podsedky a Mutěnice-Zbrod (Obr. 79).

Napriek tomu, že uvedené sídliská nie sú preskúmané celé, a aj kvalita výskumu bola variabilná vzhľadom na skutočnosť, že výskumy prebiehali v priebehu viacerých desaťročí v podstate od druhej polovice 20. storočia (prehľad pozri Hladík 2020), môžeme vysledovať určité rozdiely

dispozičných riešení (Obr. 80). Tieto do určitej miery korelujú so zmenou vzdialenosti od centra mikulčickej aglomerácie. Situácii na Trapíkove sme sa podrobne venovali v kap. 7.2. Podrobný popis nálezovej situácie na ostatných z uvedených sídlisk sme publikovali na viacerých miestach (Hladík 2014, 96–99; 2020, 145–160; Hladík et al. 2020).

Komplexnejšie interpretačné modely priestorových vzťahov na uvedených preskúmaných veľkomoravských sídliskách nie sme v súčasnosti schopní prezentovať. Vo všeobecnosti musíme konštatovať, že v priestorovom usporiadaní obydli a hospodárskych stavieb na veľkomoravských sídliskách v zázemí Mikulčíc zatiaľ nedokážeme rozpoznať výrazné pravidelné štruktúry s výnimkou vyššie prezentovanej interpretácie vzťahu zástavby ku komunikácii smerujúcej do centra aglomerácie na Trapíkove. Vo väčšine prípadov ide o nepravidelne usporiadaný zhluk obydli, ktorý primárne reflektoval konfiguráciu terénu, resp. pedologické a hydrologické pomery. V prípade uvedených sídlisk ide o jedno či viac zoskupení domov, zväčša voľne nepravidelne usporiadaných do polkruhu alebo nepravidelných línií. V tomto ohľade sa doposiaľ preskúmané veľkomoravské sídliská v zázemí Mikulčíc nijako neodlišujú od súdobých sídlisk v centrálnej Európe. Najrozšírenejšie sú v tomto geografickom priestore zhlukové osady s nepravidelným rozmiestnením stavieb. Koncentrácia stavieb v priestore sídliska býva rôzna. Preto je možné hovoriť o dvoch typoch sídliska, o hromadnom alebo naopak o rozptýlenom (Donat 1980, 137–145; Šalkovský 1998, 29; 2001). Tieto dva základné dispozičné typy sídliska v podstate rozpoznávame aj v zázemí Mikulčíc. Z určitou mierou neistoty tiež môžeme považovať sídlisko v Muteniciach-Zbrode za doklad návesnej dispozície. Veľkomoravské obydlia sú tu usporiadané do polkruhovitého tvaru okolo voľného priestranstva (Obr. 80). Ako sme uviedli rozdiely v dispozičnom riešení do určitej miery korelujú so vzdialenosťou od centra aglomerácie. Dve sídliská, ktoré ležia v okrajových častiach aglomerácie, Mikulčice-Trapíkova a Kopčany-Pri Kačenárni vykazujú znaky väčšej plánovitosti zástavby, v prípade Trapíkova s náznakmi organizovanej radovej zástavby. Dispozície týchto dvoch sídlisk boli pravdepodobne podmienené ďalšími prvkami sídlenej siete ako pohrebiská či komunikácie. Naopak dispozície sídlisk vo vzdialenejšom zázemí boli determinované predovšetkým lokálnymi geomorfologickými a hydrologickými podmienkami a možno aj ich špecifickým určením. Keďže na sídlisku Mikulčice-Podbrežníky sa okrem piatich veľkomoravských obydli nachádzalo vyše dvadsať obilníc, ktoré boli nepravidelne rozmiestnené v priestore celého sídliska, a štyri výrobné objekty. Najmenej informácií o dispozičnom riešení máme v tejto chvíľe v prípade sídliska Prušánky-Podsedky, keďže bolo skúmané len sondážnym spôsobom. Doposiaľ realizované výskumy naznačujú, že by mohlo ísť o rozptýlený typ sídliska s náznakom tvorby samostatných hospodárskych dvorov.

Tak isto ako v prípade dispozičných riešení vidíme určitú variabilitu aj v prípade domov na sídliskách v zázemí Mikulčíc (Obr. 81). Najväčšiu variabilitu v konštrukcii domov v rámci jedného sídliska evidujeme v Prušákách-Podsedkoch. Na relatívne malom priestore väčšej sondy č. I (Obr. 80) vo vzdialenosti ani nie 150 m od pohrebiska č. I sa podarilo objaviť 4 zahĺbené obytné stavby rôznych konštrukcií so zaujímavými detailmi vnútorného vybavenia. Tri chaty mali kolovú konštrukciu rozdielneho typu, jedna bola zrejme zrubovej konštrukcie. Tri chaty boli vybavené kamennými pecami (v dvoch objektoch bola dokonca odkrytá dvojica pecí), jedna ohniskom. Veľmi neobvyklým javom je vysunutie pece mimo obvodovej steny pri jednej zo zemníc. P. Šalkovský uvažuje v prípade takto konštruovaných pecí nad možnosťou,

že nešlo o vysunutie pece mimo nadzemných obvodových stien, ale skorej o vytvorenie podložnej prípecnej lavice (Šalkovský 1998, 24). Okrem keramických fragmentov sa v objektoch vyskytovalo len malé množstvo nálezov (kostená šidlá, prasleny), predovšetkým chýbali prakticky akékoľvek železné predmety. V menšej sonde II necelých 400 m od pohrebiska č. I bol zachytený ďalší zahĺbený obytný objekt kolovej konštrukcie s kamennou pecou v rohu a zásobné jamy. V jednej z nich bola objavená nepietne uložená kostra ľudského jedinca. Na ostatných sídliskách v zázemí Mikulčíc dominujú kvadratické zahĺbené obydlia s kamennými pecami v rohu bez kolovej konštrukcie. Jeden zahĺbený dom s kolovou konštrukciou pochádza však aj zo sídliska Mikulčice-Podbřežníky (Obr. 81). Táto veľkomoravská zemnica kolovej konštrukcia obsahovala veľmi dobre zachovanú kamennú pec. Pomerne unikátnym objavom je však prítomnosť kostrových pozostatkov štyroch nepietne uložených jedincov v detskom veku vo vnútri tejto chaty (Obr. 82). Pozostatky týchto detí, boli datované pomocou rádiokarbónu do záveru 9. a prvej polovice 10. storočia (Obr. 83). Podobne ako kostrové pozostatky nad sídliskovými objektami na Trapíkove svedčia aj tieto detské kostry a pravdepodobne náhlo násilnom zániku sídliska v období pádu Veľkej Moravy.

Posledná kategória objektov preskúmaných na sídliskách v zázemí Mikulčíc sú hospodárske stavby (výrobné objekty) a zásobnice. O podobe hospodárskych stavieb či výrobných objektov na sídliskách v zázemí Mikulčíc máme len veľmi obmedzené informácie. Zahĺbené jamy rôznych tvarov a veľkostí sa nachádzali nepravidelne rozmiestnené na všetkých diskutovaných sídliskách. Keďže sa až na výnimky nepodarilo zdokumentovať žiadne konštrukčné detaily alebo sa v týchto jamách neobjavili žiadne interpretačne významné huteľné nálezy, nemáme bližšie informácie o funkcii týchto objektov. Medzi spomínané výnimky patria štyri objekty výrobného charakteru zo sídliska Mikulčice-Podbřežníky. V dvoch prípadoch ide o železiarske pece, jednu chlebovú pec a jeden objekt, ktorý pravdepodobne slúžil na praženie obilia (Mazuch 2008, 171–173, Obr. 15). Dokladom spracovania železa, resp. kováčstva by mohli byť tiež pomerne početné nálezy železnej trosky, ktoré sa nachádzali na sídliskách Mikulčice-Trapíkov a Kopčany-Pri Kačenárni. Z výrobou textilu môže súvisieť nálezová situácia z chaty 30 v Prušánkách-Podsedkoch (Obr. 81). Na dne tejto chaty sa nachádzali dva rovnobežné žliabky, ktoré boli zároveň rovnobežné so stenou obydlia. Chata 30 mala kolovú konštrukciu a nachádzali sa v nej dve pece. Takáto nálezová situácia sa na základe lepšie dochovaných analógií spája s prítomnosťou stavu na tkanie látok (Milo 2014, 77–82; Ruttkay 2002, abb 4). Aj keď v uvedenom objekte sa vo väčšej miere neobjavili iné huteľné nálezy svedčiace o textilnej výrobe ako prasleny či tkalcovské závažia, je uvedená interpretácia nálezovej situácie ako pozostatkov tkáčskeho stavu viacej ako pravdepodobná.

Strohé doklady remeselnej výroby na sídliskách v zázemí Mikulčíc korelujú s modelom o pohybe tovaru medzi centrom a zázemím, ktorý sme prezentovali v kap. 8. Teda v bezprostrednej blízkosti aglomerácie a v jej okrajových zónach sa koncentrujú doklady špecializovanej a na surovinu aj technológiu drahšej remeselnej činnosti súvisiacej so spracovaním železa prípadne farebných kovov. Zatiaľ čo v okrajových častiach zázemia evidujeme doklady predovšetkým domácej remeselnej produkcie bežnejších výrobkov ako boli textil či výrobky z kosti a dreva. Táto skutočnosť tiež dobre koreluje s v súčasnosti všeobecne v odbornej literatúre akceptovanou hypotézou, že predovšetkým v prípade bežnej remeselnej výroby v dedinskom prostredí na Veľkej Morava nie je pravdepodobná remeselná

špecializácia (Milo 2014, 81). Remeselná výroba v dedinskom prostredí bola súčasťou domácich prác. Remeselnú výrobu v rurálnom prostredí Veľkej Moravy môžeme charakterizovať ako dielenskú výrobu (výrobu v domácej dielni). Tento typ remeselnej výroby je charakteristický tým, že rozsah a škála produkcie prevyšuje potreby členov domácnosti; výroba je organizovaná na úrovni členov rodiny; prebytok je používaný na potreby obchodu, výmenu tovaru alebo na splácanie dávok/desiatok/tribútov; výroba funguje pokiaľ je voľný čas a nezaplňuje celú pracovnú kapacitu jedinca (Andersson 2003, 47).

Na základe súčasného stavu výskumu na centrálnych lokalitách ako Mikulčice-Valy, Břeclav-Pohansko či Staré Město-Uherské Hradiště (Březinová/Přichystalová 2014; Galuška 1989; 1992; Macháček et al. 2007a; Marek/Kostelníková 1998) bola remeselná výroba intenzívnejšia v centrálnych aglomeráciách ako na agrárnych sídliskách (Březinová/Přichystalová 2014, 206). Tento jav na jednej strane súvisí s väčším počtom obyvateľov avšak významnú úlohu v organizovaní remeselnej výroby zohrával aj prítomnosť elit. Pre textilnú výrobu platí, že potreby obyvateľov centier ale aj agrárnych sídlisk boli saturované prevažne podomáckou produkciou (výrobou v domácich dielnach). Avšak je pravdepodobné, že predovšetkým v centrách sa mohli nachádzať dielne neslobodných špecialistov (Březinová/Přichystalová 2014, 206). V rámci klasifikácie E. Andersson ide o tretiu úroveň organizácie remeselnej výroby, tzv. dielenskú výrobu závislých špecialistov (Andersson 2003, 47). Na existenciu poslednej štvrtej úrovne organizácie remeselnej výroby, tzv. dielenskej výroby pre trh v prostredí Veľkej Moravy poukazujú predovšetkým tri skupiny remeselných výrobkov. Ide o výrobky zo železa či drahých kovov ako šperk a výzbroj a výstroj a o najkvalitnejšiu keramickú produkciu, ktorú reprezentujú mikulčický a blučinský výrobný okruh. Napriek tomu, že v Mikulčiciach je presné lokalizovanie kovospracujúcich alebo hrnčiarskych dielni nateraz problematické (Klanica 1974; Klíma 1985; Poláček 2008, 280–284), pochádzajú takéto nálezy z iných centrálnych lokalít. V Starém Měste – Uherskem Hradišti sa nachádzajú ako šperkárskoe tak aj kováčske dielne (Galuška 1989; 1992). Na Pohansku sú napríklad doložené viaceré produkčné okrsky, v ktorých sa nachádzali dielne súvisiace so spracovaním železa a ďalších kovov a na základe nálezovej situácie na hradisku sa predpokladá, že remeselná výroba na Pohansku bola do značnej miery profesionalizovaná a centrálnie riadená (Macháček et al. 2007a, 178). Špecializované hrnčiarske či kováčske pece sa podarilo zase objaviť v priestore Nitrianskej aglomerácie (Chropovský 1959; Staššíková-Štukovská/Plško 2003; Vlkolínska 2002). Staršia interpretácia pecí dávaných do súvislosti s výrobou skla v Nitre (Chropovský 1974, 159–175) je na základe nových analýz sklovitej trosky z týchto pecí odmietaná, keďže podľa výsledkov týchto analýz sa nejedná o sklovitú trosku ale o železnú trosku (Staššíková-Štukovská/Dekan/Miglierini 2006, 106). Ide teda o objekty súvisiace s kováčskou produkciou. Pre prostredie Veľkej Moravy je pozoruhodný nález 12 hrnčiarskych pecí v polohe Nitra-Lupka (Vlkolínska 2002). Pece boli situované v predpolí hradiska a pri interpretácii ich funkcie sa považujú za doklad špecializovanej dielenskej výroby. Predpokladá sa, že na blízkom pohrebisku boli pochovávaní členovia špecializovanej hrnčiarskej komunity. A na základe pohrebného rítu sa predpokladá, že išlo o komunitu s dobrým spoločenským statusom (Vlkolínska 2002, 235–239).

Dielenská výroba pre trh je charakteristická okrem iného týmito znakmi: priama výroba pre potreby trhu; výroba je štandardizovaná; práca vyžaduje plnú kapacitu výrobcu (podrobne

Andersson 2003, 47). Kvalita výroby, miera štandardizácie a množstvo výrobkov z farebných a drahých kovov ako aj najvyspelejšej veľkomoravskej keramiky preto poukazujú na nutnosť existencie špecializovaných dielní na Veľkej Morave. Tieto sa nachádzali v prostredí centrálnych aglomerácií a boli pod priamym dohľadom elít. Z uvedeného vyplýva, že remeselná výroba na Veľkej Morave bola rozvinutá v celej vývojovej škále. Samozrejme najvyšší stupeň špecializácie, teda priama výroba pre trh sa rozvinula len v prípade niektorých komodít, čo z najväčšou pravdepodobnosťou súviselo s potrebami elitných zložiek spoločnosti, avšak nie len ako saturácia ich primárnych potrieb ale aj ako prostriedok ďalšieho obchodu s okolitým svetom. Takýmto spôsobom bola zabezpečená ďalšia z podmienok existencie priamej výroby pre trh a to dostatočný a stály dopyt po produkcii špecializovaných dielní. Tento záver koreluje s vyššie prezentovanými závermi o centrálne organizovanej a komplexne rozvinutej agrárnej ekonomike na Veľkej Morave. Je zjavné, že na Veľkej Morave nedospel vývoj v organizácii remesla do štádia, v ktorom by existencia špecializovaných dielní predstavovala primárnu formu organizácie remesla. Tak ako to môžeme pozorovať v mladších obdobia stredoveku, kedy dochádzalo k vytlačeniu ženskej pracovnej sily mužskou a s rozvojom miest sa začali organizovať remeselné cechy (Charvát 1990, 81).

Obilnice predstavujú posledné objekty na agrárnych sídliskách, ktoré majú veľký informačný potenciál pri našich snahách o tvorbu obrazu funkčných princípov Veľkej Moravy. Už v predchádzajúcich častiach práce sme na viacerých miestach zdôraznili skutočnosť (napr. kap. 7.2.3.4, kap. 8), že na rozdiel od agrárnych sídlisk v zázemí centra sa priamo v priestore aglomerácie nepodarilo doposiaľ zachytiť žiadnu obilnicu. Najbližšie k mikulčickej sídelnej aglomerácie sú známe obilné jamy (obilnice) na lokalitách Mikulčice-Podbřežníky, vzdialenej 3 km (Mazuch 2008, 165–181) a Mutěnice-Zbrod, vzdialenej 9 km od mikulčickej akropoly (Klanica 2008, 185). Na základe najnovších archeobotanických analýz (Látková 2017, 105) možno predpokladať, že včasnostredoveké zásobné (obilné) jamy z Podbřežníkov mohli slúžiť na dlhodobé uskladnenie zrna určeného na konzumáciu (nadprodukt, export?).

Nadzemné sýpky, alebo iné veľkoobjemové formy nadzemného uskladnenia plodín, sa využívajú tam, kde nie sú vhodné podmienky na hĺbenie jám (nevhodné podložie, čo je prípad mikulčických areálov na akropole a v jej blízkosti), alebo vtedy ak je potreba dostať sa k plodinám každý deň (van der Veen/Jones 2006). Preto je opodstatnený predpoklad, že na mikulčickom hradisku mohlo byť zrno uskladnené v nadzemných, na to určených stavbách (sýpky), zariadeniach (vypletané a hlinou omazané, alebo celodrevené truhlice), či nádobách.

S týmto záverom korešponujú aj pozorovania z Pohanska. P. Dresler tak isto predpokladá, že obilie mohlo byť na Pohansku uskladňované v nadzemných sýpkach alebo nádobách (Dresler 2014, 225). Podľa P. Dreslera potrebovali obyvatelia Pohanska k svojej existencii obilie a výrobky z neho, ktoré si sami podľa potreby pripravovali. Preto museli nejakým spôsobom obilniny aj ďalšie plodiny uschovávať. Pre okamžitú spotrebu mohli využívať prenosné nádoby. Nemôžeme vylúčiť ani sýpky stĺpovej konštrukcie, zrubové sýpky na kamenných podmurovkách, prípadne bez nich. V týchto zatiaľ nezachytených konštrukciách a stavbách bolo možné aj skladovanie časti úrody určenej pre sejbu. Opevnené a zaľudnené centrum primárne nevyžadovalo skladovanie a konzerváciu nadhodnoty produkcie do ukrytých a zahĺbených jám (Dresler 2014, 228).

Zvýšená koncentrácia zásobných jám na sídliskách v najbližšom hospodárskom zázemí Mikulčíc poukazuje na viaceré dôležité skutočnosti. V prvom rade je evidentné, že dlhodobé uskladňovanie nadproduktu malo organizovanú a systematicky realizovanú podobu a bolo lokalizované do blízkosti centra, čo podporuje predpoklad elitami kontrolovaného zaobchádzania s dopestovanými potravinami. Do akej miery tieto potraviny boli určené primárne na zásobovanie centra, ako sa predpokladalo v starších prácach (Hladík 2014; Macháček 2001, 44) a do akej miery išlo o dlhodobý uskladnený nadprodukt určený na neskoršiu konzumáciu, sejbu alebo export je nateraz otáznе. Podobne ako v prípade vyššie diskutovaných dokladov remeselnej výroby a ich lokalizácie v rámci krajiny využívanеj v 9. storočí, aj priestorová dispozícia skladov obilia a variabilita v ich objeme ukazuje na zložitý hierarchický systém, ktorý je dokladom spoločenských vzťahov, ktoré v sebe integrovali existenciu tržnej výmeny, ako aj dobre organizovaného hospodárstva. Rozdiely v počtoch ako aj objemoch zásobníc v rámci jednotlivých zón zázemia (v blízkosti centra ide o desiatky obilníc vysoko presahujúcich počty obydľí, zatiaľ čo na okraji zázemia počet obilníc koreluje s počtom chát, podrobne Hladík 2020, 294–296) tiež poukazujú na skutočnosť súkromného vlastníctva poľnohospodárskych produktov, keďže väzba obilníc k jednotlivým obydľiam v okrajových zónach zázemia je markantná. Skupiny menších obilníc je tiež možné vysledovať na sídliskách v bezprostrednej blízkosti centier. Napríklad v Břeclavi-Líbivej sa menšie obilnice nachádzali v blízkosti obydľí a veľké obilnice sa koncentrovali samostatne na okraji sídliska asi 10 m od najbližších domov (Macháček 2001, 41). Produkcia pre vlastnú potrebu tak bola oddelená od obilia uskladneného vo veľkých zásobniciach, o ktorom využití rozhodovali elitné zložky spoločnosti.

9.2 Ekonomické postavenie veľkomoravských centier (problém modelovania veľkomoravskej sídelnej hierarchie)

V štvrtej kapitole sme stručne predznamovali základné parametre diskusie o sociálnych a ekonomických vzťahoch na Veľkej Morave či špecifickejšie o vzťahoch medzi centrálnymi aglomeráciami a osídlením v ich okolí. Ako primárnu otázku diskusie, ktorá vyplynula s doposiaľ realizovaných výskumov v priestore Mikulčíc a Pohanska sme identifikovali mieru autarknosti týchto centier s dôsledkami tohto fenoménu. V podstate môžeme v súčasnosti vysledovať tri hlavné interpretačné línie. Na jednom interpretačnom póle sa nachádza tvrdenie o úplnej energetickej sebestačnosti Pohanska (Dresler 2016), ako opozit stojí model o výraznej závislosti Pohanska na hospodárskom zázemí (Dresler/Macháček 2008) a niekde medzi týmito dvomi krajnými pólmi sa nachádza model z Mikulčíc, ktorý preferuje koncept kooperácie obyvateľov centra aj zázemia pri zabezpečovaní základných energetických potrieb (Hladík 2014; Látková 2017).

Uvedené modely vychádzajú z dát z dvoch susediacich aglomerácií a z ich okolia. Ide o centrálnе body, ktoré mali z najväčšou pravdepodobnosťou špecifické funkcie v systéme hospodárstva aj správy krajiny na Veľkej Morave (k tomu napr. Dresler/Mazuch v tlači). Je preto možné, že aj organizácia vzťahov v ich okolí bola rozdielna avšak zároveň je tiež veľmi pravdepodobné, že v bazálnej rovine primárnych subsistenčných vzťahov museli obidve

aglomerácie fungovať na rovnakej báze. Táto skutočnosť nám však otvára širšie interpretačné možnosti v globálnejších otázkach sociálnych, ekonomických a environmentálnych interakcií na Veľkej Morave. Keďže v tejto diskusii by sme sa chceli venovať tým otázkam alebo parciálnym fenoménom tohto globálneho problému, na ktoré majú nejakým spôsobom dosah dáta z Trapíkova nebudeme rozoberať teoretické koncepty Veľkej Moravy. Ide nám o to, že nebudeme odpoveď na otázku, do ktorého vývojového štádia spoločnosti definovaných kategóriami, ktoré vychádzajú v podstate z výsostne štrukturalistického smeru bádania, a ktoré boli definované pred desiatkami rokov (napr. Hodges 1982), veľkomoravskú spoločnosť zaradíme. Tým nechceme nijako znižovať význam takejto diskusie. Veď v úvodných častiach práce sme jasne deklarovali, že práve zapojenie sa do tejto diskusie je jedným z primárnych cieľov nášho dlhodobého výskumu. Len ako sme už prezentovali a opäť nižšie ukážeme snažíme sa v prvom rade vychádzať priamo z archeologických dát, ktoré máme k dispozícii. Doposiaľ sme dokázali vytvoriť model, ktorý predovšetkým definuje základné vzťahy v centrálnych častiach Veľkej Moravy (pozri kap. 8). Na čo však ešte na základe našich dát nevieme dosiahnuť, je presnejšie pochopiť procesy ako to prebiehalo. Inak povedané vytvorili sme obraz o smeroch prúdenia energetických zdrojov a ich transformácií na produkty v rovine fyzických výrobkov ale aj v rovine sociálnych vzťahov a konštrukcií. V rámci tohto modelu tiež predpokladáme smery pohybu pracovnej sily, technológie či inovácií (Obr. 76). Nedokážeme však opierajúc sa o naše dáta, bez toho aby sme len opakovali, sympatizovali alebo ostrakizovali v mnohých iných prácach na základe iných dát viac či menej vyargumentované a následne (samozrejme relevantne) vyslovované teórie o obchode, redistribúcii, tribúte a pod., rozšifrovať ako to naozaj celé prebiehalo.

Chceme na tomto mieste preto len veľmi stručne diskutovať o fenoménoch, na ktoré majú naše dáta dosah resp. o fenoménoch, ktoré sa týkajú dát získaných zo zázemie Mikulčíc alebo Pohanska a zároveň ich dôsledky majú dosah na vyššiu popisovanú diskusiu o charaktere Veľkej Moravy.

Ako prvý máme na mysli problém, ako mohli na základe tých istých dát vzniknúť tak rozdielne modely o fungovaní vzťahov medzi veľkomoravskými centrami a ich okolím. Máme na mysli situáciu v bádani na Pohansku. Zatiaľ čo prvý model, ktorý spracovali P. Dresler a J. Macháček počítal v okolí Pohanska s existenciou hospodárskeho zázemia s komplexnou sieťou sociálnych a ekonomických vzťahov (Dresler/Macháček 2008), v poslednej práci o osídlení v okolí Pohanska z roku 2016 reviduje P. Dresler tieto závery a ponúka model o autarknom centre bez podpory osídlenia v jeho zázemí (Dresler 2016). Na čom je však postavený tento interpretačný posun P. Dreslera? Primárnym problémom, ktorý v tejto diskusii vidíme, je stav výskumu otvorených sídlisk v okolí centier. V prípade Pohanska evidujeme ešte menej aspoň čiastočne skúmaných sídlisk ako v okolí Mikulčíc. Prvý model o komplexnom hospodárskom zázemí Pohanska bol podobne ako náš model vybudovaný pre Mikulčice, postavený primárne na nedeštruktívnom výskume.

Práve výsledky tohto výskumu spochybnil P. Dresler keď argumentuje tvrdením, že materiál získaný z povrchovej prospekcie je príliš fragmentárny, kultúrne neurčiteľný a chronologicky málo citlivý (Dresler 2016, 247). Na základe opakovaného spoločného výskytu tzv. veľkomoravskej keramiky a tuhovej veľkomoravskej keramiky v povrchovej prospekcii

komponentov sídelnej siete v okolí Pohanska predkladá hypotézu, že nejde o osídlenie súčasné s centrom na Pohansku ale o doklad diaspóry obyvateľ Pohanska po jeho zániku. Na tomto tvrdení spolu s ďalšími argumentami (napr. nálezy poľnohospodárskych nástrojov priamo na hradisku, ktoré považuje nie za doklad remeselnej výroby ale za doklad poľnohospodárskej činnosti, podrobne Dresler 2016, 247–248) potom vyslovuje svoju teóriu o tom, že situáciu v okruhu 5 km od centra nie je možné jednoznačne interpretovať ako hospodárske zázemie v podobe v akej bolo všeobecne predpokladané. Ale, že obyvatelia Pohanska sa venovali poľnohospodárstvu a boli schopní pokryť svoje energetické nároky. Ak opomenieme nálezy poľnohospodárskeho náradia či celkovo situáciu na hradisku Pohansko je zrejmé, že proti sebe stoja dve teórie, ktoré vychádzajú z rozdielneho datovania tých istých prameňov. Bez výskumu otvorených sídlisk v okolí centier a bez ich čo najexaktnejšieho datovania nebudeme schopní ani jednu z týchto teórií verifikovať či falzifikovať. Obe sú postavené na kvalitnej metodike aj dobrých argumentačných základoch. Avšak nie je vyriešený primárny problém absolútneho datovania prameňov.

Ako do tejto diskusie môžeme vstúpiť prostredníctvom dát z Trapíkova? V prvom rade ide o fakt, že pred sebou máme dáta z dvoch susedných veľkomoravských centier resp. z ich okolia. Ide o dva významné body celej siete sociálnych a ekonomických vzťahov Veľkej Moravy. V prípade oboch centier v súčasnosti dospelo bádanie nad ich postavením a funkciou ku komplexným teoretickým modelom. Na chvíľu opustíme problém datovania osídlenia v najbližšom okolí Pohanska, ktorý sme označili za hlavný kameň úrazu pri vzniku dvoch rozdielnych interpretácií o základnej ekonomickej stratégii aglomerácie Pohansko. Prenesme diskusiu do širších geograficko-ekonomických súvislostí inak povedané posuňme sa na vyššiu úroveň vzťahov medzi jednotlivými veľkomoravskými centrami. Pri pohľade z tejto vyššej perspektívy sa ukazuje ako rozhodujúci problém, ktorého riešenie determinuje odpoveď na vyslovenú otázku to, či sme schopní na základe našich súčasných poznatkov prijať predpoklad, že organizácia zázemia jednotlivých veľkomoravských centier (v našom prípade ešte špecifickejšie dvoch susediacich centier) bola rovnaká. Ak s takouto premisou budeme súhlasiť môžeme model, ktorý považujeme v súčasnosti za najpravdepodobnejší obraz toho ako prebiehali spoločenské a ekonomické interakcie medzi Mikulčicami a ich zázemím, a ktorý prezentujeme v tejto práci, generalizovať aj na susediaci priestor zázemia Pohanska. Resp. generalizovať jeho základné parametre, ktoré sú dostatočné na to aby sme sa v našej interpretácii priklonili k jednému z dvoch vyššie predstavených modelov o ekonomickej báze Pohanska.

Aby sme takúto možnosť generalizácie potvrdili, porovnajme v prvom kroku sídelnú sieť v okolí oboch centier, pričom primárne vychádzajme aspoň z čiastočne skúmaných lokalít. Ani v jednom prípade síce nedisponujeme takpovediac nadbytkom preskúmaných sídlisk, ktoré na základe dnešného stavu poznania datujeme do veľkomoravského obdobia, avšak našťastie nie sme ani úplne bez archeologických dát. V okolí Mikulčíc ide napríklad o sídliská Kopčany – Pri Kačenárni, Mikulčice-Trapíkov, Mikulčice-Podbřežníky, Prušánky-Podsedky či Mutěnice-Zbrod, dáta z ktorých používame na tvorbu nášho modelu. V okolí Pohanska sa doposiaľ preskúmali napríklad sídliská Kostice-Zadní Hrud, Břeclav-Poštorná, Břeclav-Líbivá, Břeclav-Lány, Břeclav-Na včelách. Už táto jednoduchá kvantifikácia (podrobne pre okolie Pohansko pozri napr. Dresler/Macháček 2013; Dresler 2016) ukazuje na fakt, že v okolí oboch

centrálnych miest existovali neopevnené vidiecke osady. Na základe tohoto konštatovania sa môžeme prikloniť k názoru, že aj v okolí Pohanska, tak isto ako v okolí Mikulčíc, bola vybudovaná sieť sídlisk, ktoré koexistovali a kooperovali s centrom a predstavovali jeho hospodárske zázemie. Skúsme však toto tvrdenie podporiť ešte logickou deduktívnou argumentáciou. Deduktívne, resp. logické vyplývanie je také vyplývanie, pri ktorom nám pravdivosť premís garantuje pravdivosť záveru, resp. pri ktorom nemôže nastať prípad, že by všetky premisy argumentu boli pravdivé a jeho záver nepravdivý. Pravdivosť záveru odvodená pomocou deduktívneho vyplývania je už vlastne obsiahnutá v pravdivosti premís, z ktorých sme záver odvodili. Definujme preto na začiatku naše premisy, tak aby sme ich mohli považovať za pravdivé odhliadnuc od prebiehajúcej diskusie.

Premisy

- 1) Okolo veľkomoravských centier sa koncentrujú sídliská.
- 2) Sídliská sa kumulujú okolo centier lebo z geografickej blízkosti k centru majú profit.
- 3) Centrá profitujú zo zvýšenej hustoty osídlenia vo svojom okolí.

Aké závery vyplývajú z týchto premís pre nami riešený problém?

Zásadné pre riešenie nášho problému sú premisy 2 a 3. Položme si otázku aký profit majú sídliská z blízkosti centra a ako profituje centrum z blízkosti sídlisk? Z našich modelov tak isto ako z modelov na Pohansku vyplýva, že osady v okolí centier profitujú z existencie centra ako aj z jeho produkcie. Z centra sa do okolia dostávajú kvalitné remeselné výrobky a zároveň centrum poskytuje ochranu pre svoje okolie, a to v zmysle priestorovom (refugijná funkcia aglomerácie), tak v zmysle mentálnom (definovaná sféra vplyvu – patriť k niekomu, stotožnenie sa s centrom). Čo však osady v okolí centra môžu poskytnúť ako protihodnotu aby z ich blízkosti profitovalo centrum? Túto protihodnotu môžeme rozdeliť na dve časti. Môže ísť o produkty alebo o služby. V prípade produktov na základe súčasného stavu výskumu nepredpokladáme, že by v nejakej väčšej miere smerovali z okolia do centier remeselné výrobky vyššej technologickej náročnosti a z drahších materiálov (napr. zo železa alebo drahých kovov). To však nevylučuje, že by centrum nemohlo byť zásobované z okolia remeselnými výrobkami z viac dostupných materiálov (drevo, koža, kosti, textil a pod.). Významnejšia však bola podľa nás druhá časť produktov, ktoré sa z okolia dostávali do centra, a to poľnohospodárske produkty. Okolie centier teda zabezpečovalo časť produktov pre fungovanie celej siete vzťahov. Nezanedbateľné však podľa nášho názoru boli aj služby (okrem primárnej produkcie potravín), ktoré mohli obyvatelia osád v okolí centier poskytnúť. Na základe archeologických dát uvažujeme predovšetkým o zapojení týchto rurálnych komunít do aktivít spojených s budovaním centier (napr. opevnenie) alebo z transportom materiálu potrebného na výstavbu a údržbu centra ako aj na jeho bežný chod (kameň, drevo, hlina).

Na základe týchto záverov preto predpokladáme, že aj v okolí Mikulčíc aj v okolí Pohanska existovalo hospodárske zázemie, ktoré plnilo svoje špecifické funkcie vo vzťahu k centru. Je možné, že organizácia vzťahov v zázemí Mikulčíc a v zázemí Pohanska bola rozdielna. Uviedli sme, že zo zázemia do centier smerovala „protihodnota“ transformovaná do viacerých produktov a služieb. Je však veľmi pravdepodobné, že pomer týchto parciálnych zložiek bol v prípade jednotlivých zázemí veľkomoravských centier rozdielny a bol závislý na

geografických ako aj funkčných špecifikách toto ktorého centra a jeho okolia. Predpokladáme tiež na základe vyššie argumentovaných záverov, že centrá neboli len pasívnymi prijímateľmi produktov (energie z vonku) ale sa aktívne podieľali na správe a hospodárení v zázemí. Opäť mohla byť táto miera angažovanosti rozdielna medzi jednotlivými centrami v závislosti na geografických, politických a funkčných špecifikách. Táto angažovanosť je logická aj z hľadiska udržateľnosti celého systému.

Ak teda za stávajúceho stavu výskumu predpokladáme existenciu rozvinutého hospodárskeho zázemie minimálne v okolí niektorých veľkomoravských centier, je pre pochopenie ekonomických a sociálnych vzťahov na Veľkej Morave dôležité na základe archeologických dát hľadať odpoveď na otázku do akej miery boli jednotlivé centrá ekonomicky nezávislé od iných centier. Ide o jeden z rozhodujúcich fenoménov, ktorý v podstate definuje mieru centrality na Veľkej Morave a až pochopenie týchto vzťahov by nám umožnilo komplexnejšie definovať model veľkomoravskej sídlenej hierarchie. Exaktnejšie analyzovanie tohto problému je v súčasnosti stále problematické predovšetkým pre nevyrovnaný stav výskumu jednotlivých centrálnych miest na Veľkej Morave. Avšak diskusia o postavení a vzájomných vzťahoch veľkomoravských centier prebieha v podstate už od druhej polovice 20. storočia. Diskutovaný fenomén je v tomto prípade funkčná klasifikácia veľkomoravských centier (Staňa 1985; 1990; 1999; Třeštík 1987; Hulínek 2008). Napriek tomu, že práve v tejto diskusii sa odzrkadľuje problém nerovnomernej pramennej základne je evidentné, že centrá mali svoje špecifické funkcie a mali aj špecifické postavenie v rámci sídlenej hierarchie. Z týchto záverov vyplýva, že medzi jednotlivými veľkomoravskými centrami existovali silné spoločenské a ekonomické väzby. To zase nasvedčuje existencii silno hierarchizovanej spoločensko-ekonomickej siete vzťahov.

Hierarchické vzťahy veľkomoravských centier prejavujúce sa ekonomickými väzbami (rozličnou mierou ekonomickej závislosti medzi jednotlivými centrami) dopĺňajú vzťahy sídelných jednotiek (agrárnych sídlisk) v okolí centier. Vyššie prezentovaný obraz dispozičných riešení a charakteru zástavby (obytných aj hospodárskych stavieb) agrárnych sídlisk v zázemí Mikulčíc, napriek tomu že je vzhľadom na stav výskumu dosť fragmentárny, poukazuje na skutočnosť, že sídliská v zázemí veľkomoravských centier mali špecifické funkcie v sídlenej hierarchii. Nešlo preto z najväčšou pravdepodobnosťou o „indeferečné“ agrárne sídliská, ktoré by z hľadiska subsistencie existovali nezáviseli na vzťahoch s okolitými sídliskami a vo vzťahu k centru by predstavovali len akýsi systematicky ekonomicky vyťažovaný priestor. Išlo o sídliská integrované do komplexnej hierarchickej sídlenej siete. V jej centra sa nachádzala aglomerácia obklopovaná uzlovými bodmi s menšou centralitou. Tieto uzly s menšou mierou centrality ako aglomerácia však predstavovali medzičlánky v ekonomických vzťahoch medzi aglomeráciou a sídelnou sieťou v jej okolí.

9.3 Social diversity, diet and workload in the Great Moravian population (elites, free people and slaves)

Z diskusie o Pohansku a jeho zázemí vyplýva, že jeden z najzásadnejších problémov pri konštrukcii obrazu o sociálnych a ekonomických vzťahoch na Veľkej Morave je datovanie

jednotlivých komponentov sídelnej siete. Z toho sa následne odvíja interpretácia funkcie jednotlivých komponentov a sociálneho a ekonomického postavenia obyvateľov. A s týmto súvisí aj druhý problém, ktorý chceme aspoň stručne zmieniť. V archeologickom výskume sa v súčasnosti dostávajú do popredia progresívne prírodovedné metódy zamerané na analýzu prítomnosti stabilných izotopov v kostiach či už zvierat alebo ľudí. Výskumy tohto charakteru sledujú okrem iného vzťah medzi jedlom a sociálnou diverzitou v spoločnosti (Twiss 2012; Vidal-Ronchas et al. 2018). Tento trend pozorujeme aj pri výskume sociálnych štruktúr na Veľkej Morave (Kaupová et al. 2018) a je aj súčasťou nášho výskumu (pozri kap. 12.3). Avšak aby sme mohli z týchto dát budovať zmysluplné modely, je tak isto ako v prípade artefaktov nevyhnutné čo najprecíznejšie datovanie ekofaktov, ktoré do analýzy vstupujú. Táto podmienka je v súčasnosti veľmi obťažne splniteľná predovšetkým v prípade dát pochádzajúcich z otvorených sídlisk mimo opevnených centier. Tento problém však nie je zanedbateľný ani v prípade dedinských pohrebísk (pozri Mazuch et al. 2017, 333–336) Markantne sa podľa nášho názoru prejavil v práci o výžive veľkomoravskej populácie od kolektívu autorov vedených S. Kaupovou (2016). Je neodškriepiteľné, že ide o pozoruhodnú štúdiu, ktorá prvýkrát komplexne pojednáva uvedenú problematiku pomocou veľmi progresívnej metodiky. Problematické sú však v tejto práci predovšetkým východiská, ktoré stáli za výberom komponentov, z ktorých pochádzajú analyzované vzorky vo vzťahu k jednému z cieľov štúdie a to komparácie výživy elitných vrstiev spoločnosti sídlacích v priestore opevneného centra s výživou nižších spoločenských vrstiev zo zázemia.

Vzorky, ktoré boli analyzované zo zázemia Mikulčíc pochádzajú z pohrebiska v Josefova. Toto pohrebisko je z hľadiska archeologického ako aj antropologického charakteru veľmi špecifické (čo v konečnom dôsledku v práci uvádzajú aj sami autori, Kaupová et al. 2018) a jeho výber ako reprezentanta pohrebiska populácie zo zázemia nepovažujeme za úplne najšťastnejší. Oveľa vhodnejšie by bolo podľa nášho názoru pracovať z pohrebiskom v Prušánkach, ktoré má z archeologického aj antropologického hľadiska väčší informačný potenciál a na základe doposiaľ realizovaných archeologických aj antropologických výskumov na tomto pohrebisku predpokladáme pochovávanie širokého spektra spoločnosti (Havelková et al. 2011; Mazuch et al. 2017). Štúdia S. Kaupovej a kol. preto prináša pozoruhodné výsledky avšak archeologické dáta, z ktorých vychádza neumožňujú precizovať model, ktorý má ambíciu ponúknuť. V podstate závery štúdie korešpondujú z hlavnými východiskami – archeologickými predpokladmi o výraznej sociálnej stratifikácii veľkomoravskej spoločnosti. Čo autori dokladajú predovšetkým štatisticky významnými rozdielmi v spotrebe živočíšnych proteínov medzi centrom a zázemím. Aj keď tento trend sledovali predovšetkým na mužskej populácii. Je preto otázne či zachytené rozdiely v stravovaní v časti skúmanej populácie korelujú so sociálnym statusom jedincov. It is possible that all groups consumed similar proportions of animal protein from the same species but different cuts of meat and/or proportions of meat to secondary products, which would not be visible isotopically (O'Connell/Hedges 1999). Such differences cannot be seen using stable isotope analysis (Vidal-Ronchas et al. 2018).

V metodickej rovine je tiež problematické definovanie kauzálneho vzťahu prostredníctvom aplikovanej metodiky. Ide o to, že autori využívajú na rozhodovanie o tom či sú rozdiely medzi porovnávanými skupinami vzoriek (vzorky sú primárne rozdelené na skupiny z centra a skupiny zo zázemia alebo rozdelené chronologicky na veľkomoravské a mladohradištne)

výsledky štatistických testov ako t-test, ANOVA či Mann-Whitney. Výsledky sú pritom prezentované len veľmi stroho. Väčšinou sa obmedzujú na uvedenie výslednej p hodnoty. Toto je samozrejme korektný a všeobecne často používaný postup. Napriek tomu, ak aj odhliadneme od skutočnosti, že niektoré skupiny vzoriek majú veľmi malý počet jedincov pre relevantný výsledok štatistického testu, musíme mať na zreteli, že ak uvedené testy doložia štatisticky významný rozdiel alebo naopak zhodu medzi dvomi skupinami dát, nemajú dosah na interpretáciu kauzality. Bolo by preto vhodné doplniť metodiku o komplexnejšie štatistické algoritmy alebo matematické modely ako je napríklad modelovanie pomocou štruktúrnych rovníc (k tomu pozri napr. Mazuch et al. 2017, 271–281). Tieto by do celého štatistického dokazovania vniesli prácu vo viacdimenzionálnom priestore (napr. by mohlo ísť o skúmanie vzťahov medzi všetkými atribútmi pohrebného rítu a hodnotami stabilných izotopov a pod.), čo by umožnilo hľadať kauzálne príčiny stavu empirických premenných a ich vzťahov. V diskutovanej práci prezentované štatistické porovnanie rozptylov nameraných hodnôt stabilných izotopov uhlíka a dusíka prináša len veľmi nejednoznačné závery, ktoré v sebe môžu ukrývať veľké množstvo biasov. V konečnom dôsledku je táto skutočnosť zrejماً aj z častí práce, v ktorých autori diskutujú význam stabilných izotopov pri interpretácii diéty skúmanej populácie, z ktorých vyplýva, že na namerané hodnoty má vplyv veľké množstvo faktorov a tie isté hodnoty môžu vzniknúť v dôsledku veľmi rozdielnych procesov.

K podobným záverom sa dopracovali aj autori iných štúdií zameraných na analýzu stopových prvkov pochovaných jedincov v centrálnej Európe vo včasnom stredoveku (napr. Bodoriková et al. 2013; Vidal-Ronchas et al. 2018). Pozoruhodná je tiež skutočnosť, že populácia v centrálnej Európe sa vo včasnom stredoveku živila zmiešanou potravou s približne rovnakým podielom rastlinnej a živočíšnej zložky (Bodoriková et al. 2013, 7). Tento podiel samozrejme variuje v závislosti od chronologickej fázy včasného stredoveku a geografickej lokalizácie analyzovaných vzoriek, avšak ide o veľmi signifikantný trend. V súvislosti s vyššie diskutovanými závermi publikovanými pre Mikulčické centrum a jeho zázemie sú dôležité výsledky štúdie, ktorej cieľom bola rekonštrukcia potravných zvyklostí na základe obsahu Sr a Zn v zubných tkanivách v populácii z včasnostredovekého pohrebiska Gáň datovaného do 9.–10. storočia. Zistené výsledky poukazujú na to, že dospelí jedinci konzumovali viac živočíšnych bielkovín ako nedospelí jedinci, pričom strava žien zrejme obsahovala viac proteínov ako potrava mužov. Výsledky zároveň ukázali, že v rámci populácie zrejme existovali aj jedinci, ktorých potrava bola pravdepodobne chudobnejšia, resp. bohatšia na živočíšne proteíny, čo zrejme súviselo s ich zdravotným stavom, resp. sociálnym postavením v populácii (Bodoriková et al. 2013, 7).

Z uvedeného vyplýva, že aj v tomto prípade je naše snaženie o tvorbu konštrukcie obrazu veľkomoravskej spoločnosti determinované absenciou systematického výskumu osídlenia mimo opevnené centrá. Ako aj väčšieho prepojenie archeologických a antropologických výskumov, ale to už v rovine pochopenia epistemologických východísk týchto disciplín a nie len v rovine prezentovania výsledkov jednotlivých analýz (k tomu pozri Mazuch et al. 2017, 14–25).

Silné ekonomické vzťahy naprieč sociálnym spektrom na Veľkej Morave sú evidentné. Veľmi problematická je však otázka do akej miery sa do jednotlivých procesov základného

zabezpečovania obživy zapájali elitné zložky spoločnosti. Vzťah elitných skupín veľkomoravskej spoločnosti, sídliacich v rozsiahlych opevnených aglomeráciách ako napríklad Mikulčice-Valy, alebo Břeclav-Pohansko či Nitra (Hladík et al. 2020; Macháček 2010), k obyvateľom žijúcim v hospodárskom zázemí týchto centier, je v posledných desaťročiach v centre viacerých systematických výskumov (Dresler 2016; Hajnalová/Hajnalová 2008; Hladík 2020; Látková 2017; Štefanovičová 2008). A konkrétne otázku zapojenia elitných členov spoločnosti do poľnohospodárskej ale aj remeselnej produkcie bola riešená predovšetkým v troch prípadových štúdiách.

V prvej prípadovej štúdii, ktorá je výsledkom komparatívneho archeologicko-antropologického výskumu, sme sa zamerali na rozdiely v prejavoch fyzickej záťaže na kostrách jedincov pochovaných na akropole mikulčického hradu, v okrajových neopevnených zónach aglomerácie a v zázemí aglomerácie (Havelková et al. 2011; Havelková et al. 2013). Výhodiskom tohto výskumu bola hypotéza, že rôzne sociálno-ekonomické podmienky sa odrazia v zmenách v oblasti úponov svalov a väzov. Dôležité je tiež východisko, že zmeny v oblasti úponov svalov a väzov výrazne korelujú s vekom – v prípade veľkej fyzickej záťaže sa prejavujú zmeny aj u mladších vekových skupín obyvateľstva. Analyzované skupiny kostrových pozostatkov pochádzali z pohrebiska pri bazilike (III. kostol) na akropole Mikulčíc, ďalej z pohrebiska nachádzajúceho v neopevnenom podhradí Mikulčíc na polohe „Tešický les“ a z dvoch pohrebísk v zázemí Mikulčíc: Prušánky-Podsedky a Josefov-Záhumenica (Havelková et al. 2011; Havelková et al. 2013).

Zmeny v oblasti úponov svalov a väzov výrazne korelujú s vekom u všetkých hodnotených skupín obyvateľstva s výnimkou mužov zo zázemia (pohrebiská Prušánky a Josefov). Tento výsledok potvrdzuje predpoklad vyššej fyzickej záťaže tejto skupiny obyvateľov. Najmenší výskyt zmien sme pozorovali u mužov pochovaných na akropole hradu. Medzi mužmi pochovanými v podhradí hradu (pohrebisko Tešický les) zase na základe zmien v oblasti úponov svalov vieme vyčleniť dve skupiny, ktoré patrili k elitným častiam spoločnosti (Havelková et al. 2013). U žien však bola situácia odlišná. Výraznejšie zmeny na kostiach v oblasti úponov väzov a svalov sa pozorovali skôr u žien pochovaných na akropole hradu ako v zázemí. Naznačuje to skutočnosť, že aj ženy z vyšších spoločenských vrstiev boli vystavované počas života výraznejšej fyzickej záťaži. Interpretovať jednoznačne fyzickú aktivitu, v dôsledku ktorej vznikli zmeny, a ktorá by mohla pomôcť k interpretácii zamestnania, ako aj socioekonomického postavenia skúmaných komunít je pomerne problematické. Je však pravdepodobné, že v prípade mužov pochovaných v zázemí išlo o činnosti súvisiace s poľnohospodárstvom. U žien išlo o činnosti, ako spracovanie kože, pradenie, tkanie, mletie obila či prípravu potravín (Havelková et al. 2011). Týmto činnostiam sa pravdepodobne venovali ženy naprieč celým spektrom vertikálnej sociálnej hierarchie.

K podobným záverom a veľkom fyzickom zaťažení členov elitnej populácie slovanskej spoločnosti dospeli aj autori R. Beňuš a S. Masnicová, ktorí analyzovali kostrové pozostatky z hradiska Devín a z neopevneného sídliska Devín-Za kostolom, ktoré leží v jeho zázemí. V prvom prípade išlo o populáciu z 11. – 12. storočia a v druhom z 9. storočia (Beňuš/Masnicová 2015). Cieľom tejto prípadovej štúdie bolo rekonštruovať fyzickú aktivitu na základe stôp na kostrách pochovaných s prihliadnutím na poľnohospodárstvo. Po

vyhodnotení markerov fyzického stresu na kostrových pozostatkoch autori konštatovali, že muži ktorý žili na devínskom hradisku v 11. – 12. storočí sa živili prevažne ťažkou manuálnou prácou a ich hlavným povoláním bolo poľnohospodárstvo, prípadne remeslo. Niektoré záťažové deformácie tiež poukazovali na prítomnosť vojakov v populácii. V mužskej populácii zo sídliska Devín-Za kostolom dominovali markery, ktoré opäť podporujú hypotézu o poľnohospodárstve ako o hlavnej pracovnej činnosti (Beňuš/Masnicová 2015, 75). V prípade žien z oboch skúmaných populácií autori konštatovali, že sa venovali ťažkej manuálnej práci. Za najpravdepodobnejšie považujú činnosti spojené s poľnohospodárstvom a domácimi prácami, či spracovaním úrody (mletie obilia) (Beňuš/Masnicová 2015, 74).

Posledná prípadová štúdia je postavená na archeobotanickej analýze botanických makrozvyškov z aglomerácie Mikulčice-Valy a z neopevnených agrárnych sídlisk v jej zázemí (Mikulčice-Trapíkov, Kopčany-Pri Kačenárni) (Látková 2017). Na jednej strane sú pozoruhodné rozdiely v druhovej skladbe konzumovaných obilnín, ktoré poskytujú širokú bázu pre socioekonomické interpretácie. Avšak pre v tejto chvíli sledovaný problém participácie elitných zložiek spoločnosti na produkcii potravín je dôležitý výsledný model, ktorý prezentovala M. Látková (2017). Na základe výsledkov archeobotanických analýz možno predpokladať, že potraviny rastlinného pôvodu pre mikulčickú aglomeráciu neprodukovali výhradne len osady v jej hospodárskom zázemí (Látková 2017, 87–96). Tento typ osád spravidla nepresahuje počet niekoľkých domácností, a teda nemohli byť schopné zorganizovať v najstresujúcejších obdobiach poľnohospodárskeho roka potrebnú pracovnú silu aby dokázali vyprodukovať nadprodukt pre centrálnu časť aglomerácie (Látková 2017, 101–106). Preto je vysoko pravdepodobné, že na produkcii potravín rastlinného pôvodu pre potreby centrálnej časti aglomerácie sa čiastočne podieľala aj určitá časť obyvateľov centra. Do akej miery mohlo ísť aj priamo o členov elitnej populácie alebo išlo čisto o služobný personál neviem jednoznačne posúdiť. V oboch prípadoch je však dôsledkom uvedeného záveru skutočnosť, že elitné zložky spoločnosti na Veľkej Morave participovali buď priamo alebo sprostredkovane na primárnej hospodárskej produkcii. Teda nešlo len o koristnícke využívanie nižších spoločenských vrstiev.

Tak isto ako predpokladáme priame zapojenie elitných zložiek spoločnosti do poľnohospodárskych ale aj remeselníckych činností je oprávnený predpoklad, že veľká časť pracovnej záťaže ležala na pleciach nižších spoločenských vrstiev či už slobodných alebo otrokov. Otázke postavenia a otázke miery významu otrokov pre celú ekonomiku na Veľkej Morave ale aj pre širší geografický priestor centrálnej Európy v rámci celého včasného stredoveku venovalo v minulosti pozornosť viacero bádateľov (napr. Galuška 2003; Henning 1992; 2003; Macháček 2015; Sutt 2015; Profantová/Profant 2014; Třeštík 2000).

Postavenie a význam otrokov pre veľkomoravskú spoločnosť je možné sledovať v dvoch rovinách. V prvom rade ide o otázku miery zapojenie neslobodných obyvateľov do primárnej hospodárskej činnosti. Z hľadiska hľadanie funkčných princípov Veľkej Moravy je v tejto rovine významná otázka do akej miery bol chod lokálneho hospodárstva závislý na práci otrokov. Druhá významná rovina predstavuje fenomén obchodu s otrokmi v širšom priestore včasnostredovekej Európy. V tejto súvislosti je zásadná otázka dopadu obchodu s otrokmi na vývoj včasnostredovekých mocenských útvarov v centrálnej Európe. Práve tejto otázke bola

v minulosti v prostredí českej archeológie a historiografie venovaná väčšia pozornosť. Kľúčové texty na túto tému publikoval D. Trěštík (1999; 2000). Domnieval sa, že obchod s otrokmi bol hybnou silou v procese formovania včasnostredovekej strednej Európy. Svoje závery demonštroval predovšetkým na situácii v Prahe z 10. storočia za vlády Boleslava I. a II. Zotročený človek bol podľa D. Trěštíka jediný atraktívny tovar, ktorý mohla v tej dobe stredná Európa arabskému svetu ponúknuť. Podobne ako v prípade Čiech v 10. storočí však mal trh s otrokmi podľa D. Trěštíka predstavovať jednu z primárnych ekonomických báz aj na Veľkej Morave. Na „trh Moravanov“ v sídelnom meste Mojmirovcov (D. Trěštík predpokladá že mohlo ísť o Mikulčice) prichádzali židovskí kupci a kupci z Benátok, pričom primárnym obchodným artiklom mali byť otroci. Takže D. Trěštík súdil, že „trh Moravanov“ hral v 9. storočí podobnú úlohu ako Pražský „trh Slovanov“.

Záver D. Trěštíka diskutovali viacerí bádatelia (Galuška 2003; Macháček 2010, 458; 2015) a pre obdobie Veľkej Moravy upozorňovali na problematické aspekty tejto teórie. Jedným z takých problémových bodov je lokalizácia „trhu Moravanov“ a interpretácia jeho formy a významu pre celú veľkomoravskú ekonomiku (Galuška 2003, 76; Macháček 2010, 457–58; Poláček 2002a, 56–57). L.E. Havlík aj L. Poláček predpokladajú, že nešlo o označenie pre jeden konkrétny trh, o že mal tento pojem obcejší význam, keďže takéto trhy sa pravdepodobne konali na viacerých moravských miestach (Havlík 1987, 220; Poláček 2002a, 56–57). J. Macháček zase uvažuje o možnosti, že by mohol byť trh Moravanov lokalizovaný niekde do priestoru Pohanska, respektíve, že Pohansko bolo intenzívne zapojené do medzinárodného obchodu, čo by korelovalo s touto možnosťou (Macháček 2010, 457–60). Písomné pramene dokladajú význam otrokov ako obchodného artiklu v globálnych ekonomických vzťahoch včasnostredovekej Európy. Do akej miery bol tento obchod bázou ekonomiky Veľkej Moravy je predmetom diskusie. L. Galuška odmietol záver D. Trěštíka že ekonomike Veľkej Moravy stála na „odchyťavani a predaji“ otrokov (Galuška 2003, 79). Naopak J. Macháček považuje túto možnosť za pravdepodobnú keď píše: Prodej slovanských otroků muslimům pomohl zafinancovat rozjezd středověkých států střední, severní a východní Evropy. Provokativní slova polského historika a bývalého rektora Varšavské univerzity Henryka Samsonowicze, který napsal, že "bez Mohameda by nebylo Rurika v Moskvě, Měška v Polsku, Gorma v Dánsku nebo Václava v Čechách", se blíží pravdě patrně mnohem více, než by se mohlo na první pohled zdát (Adamczyk 2014, 29; Macháček 2015a; 2021).

Nejasné je tiež poznanie miery zapojenie otrokov do primárnej hospodárskej činnosti priamo na Veľkej Morave. S týmto problémom súvisí aj hľadanie príčin ekonomického pokroku vo včasnostredovekej Európe. Strohé písomné pramene však okrem zmienok o obchode s otrokmi dokladajú aj existenciu a využívanie otrokov priamo v prostredí veľkomoravskej spoločnosti (Galuška 2003, 77). L. Galuška predpokladá, že otroci nepredstavovali rozhodujúcu zložku výrobnjej sféry Veľkej Moravy a otrocká sila asi nebola využívaná masovo. Predovšetkým na základe prác B. Dostála tvrdí, že predovšetkým rezičné hospodárstvo veľmožských dvorcov spočívalo z veľkej časti na práci neslobodných ľudí. Dodáva však, že na otrockej práci nestálo ani bytie či nebytie kniežacej družiny (Galuška 2003, 79). J. Macháček also assumes the use of slaves for work directly for the needs of the Great Moravian ruler (Macháček 2021). Masové využívanie otrokov nemôžeme napríklad predpokladať v poľnohospodárstve alebo remeselnej výrobe, keďže v týchto odvetviach hospodárstva predstavovali hlavnú pracovnú silu slobodní

obyvatelia. Kvantita a kvalita ich produkcie bola dostatočná na udržanie chodu celého ekonomického systému na Veľkej Morave (Galuška 2003, 77–79; Dostál 1990).

Veľmi fragmentárny obraz o miere a spôsobe využívania práce otrokov vo veľkomoravskom prostredí nám poskytujú aj archeologické pramene. Za jeden z najsignifikantnejších nálezov spájaných s prítomnosťou otrokov vo veľkomoravskej spoločnosti sa považujú železné okovy. Tieto nálezy z priestoru osídleného Slovanmi spracoval ešte v roku 1992 J. Henning (1992). Pre prostredie Veľkej Moravy túto prácu aktualizoval a kriticky zhodnotil L. Galuška (2003). Z uvedených prác vyplýva, že nálezy železných okov sú veľmi zriedkavé a je evidentné, že na spútavanie zotročených ľudí boli v oveľa väčšej miere využívané laná z organických materiálov, ktoré nám však z archeologického záznamu unikajú.

Druhá skupina archeologických prameňov, ktoré môžu prispieť do diskusie o význame otrokov na Veľkej Morave sú pohrebiská, resp. niektoré aspekty pohrebného rítu. Predovšetkým v prostredí veľkomoravských centier ako Pohansko alebo Mikulčice sa identifikovali niektoré skupiny hrobov v okrajových sídelných areáloch ako hroby obyvateľov s najnižším spoločenským statusom. According to B. Dostál, the area Forest Nursery in Pohansko excavation had revealed an attendant settlement specializing in craft production and other types of activities. Judging from the grave goods from that area, he believed the inhabitants of the attendant settlements to have been of low social status—slaves (Dostál 1988, 283–287; 1993, 31–54). S tým, že hroby z remeselníckeho areálu v Forest Nursery patrili obyvateľom s nízkym spoločenským statusom, sa zhodujú aj závery R. Přichystalovej (Přichystalová et al. 2019, 30). Na základe analýz zameraných na poznanie textilnej výroby na Pohansku tiež R. Přichystalová predpokladá, že práve títo neslobodní obyvatelia mohli byť využívaní pre potreby tzv. dielenskej výroby závislých špecialistov (Březinová/Přichystalová 2014, 205–206). Títo na slobode ukrátení remeselníci mohli pochádzať z rôznych častí Európy a ako cudzinci, ľudia s inými kultúrnymi návykmi alebo s nízkym sociálnym kreditom nemali nárok na pohreb pri kostole, alebo tam byť pochovaný nechceli (Přichystalová et al. 2019, 30).

Písomné pramene aj archeologické dáta ukazujú, že v prostredí Veľkej Moravy musíme počítať s prítomnosťou otrokov a aj z ich podielom na fungovaní celého spoločensko-ekonomického systému. Je veľmi pravdepodobné, že práca otrokov nepredstavovala základ hospodárskej produkcie ale na základe súčasného stavu výskumu sa ako najpravdepodobnejšie javí využitie neslobodného obyvateľstva v špecifických remeselných odvetviach a možno pri zabezpečovaní základného chodu hospodárstva a domácností vyšších spoločenských vrstiev. Tieto predpoklady je však nutné podrobiť ďalšiemu skúmaniu. Pre identifikovanie neslobodných obyvateľov a ich využitia v hospodárstve bude nevyhnutné pokračovať v interdisciplinárnom výskume, ktorého prvé výsledky sme prezentovali v tejto kapitole. Kombináciou analýz kvality stravy, migračných posunov, záťažových deformácií na kostrách ako aj všetkých dostupných atribútov pohrebného rítu za pomoci komplexnejších matematických modelov (Mazuch et al. 2017) budeme schopní spoľahlivejšie identifikovať marginalizované a prácou pravidlene zaťažované skupiny obyvateľov, ktoré môžeme s určitou mierou neistoty spájať s ľuďmi s obmedzenou osobnou slobodou.

Pochopenie významu otrokov vo veľkomoravskej spoločnosti súvisí v širšom európskom kontexte s diskusiou o otázke včasnostredovekého hospodárskeho pokroku presnejšie

s otázkou jeho primárnej hybnej sily. V roku 2001 formuloval M. McCormick vo svojej knihe *Origins of the European Economy: Communications and Commerce A.D. 300-900* teóriu o primárnom význame obchodu s otrokmi pre rozvoj hospodárstva vo včasnostredovekej Európe po rozpade rímskeho impéria (McCormick 2001). McCormick considers the slave trade of the eighth and ninth centuries to have been 'the source of the western wealth' (McCormick 2001, 758) and „the first great impetus to the development of the European commercial economy“ (McCormick 2001, 768).

Považovanie obchodu z otrokmi za primárnu hybnú silu včasnostredovekého ekonomického rozvoja spochybňuje J. Henning (2003), ktorý predostiera viacero argumentov proti McCormickovej teórii. V súvislosti s archeologickými prameňmi, ktoré prezentujeme v tejto knihe je významná jeho argumentácia o príčinách vývoja lokálneho trhu v včasnostredovekej Európe. J. Henning uvádza: „There is good evidence for a visible development of local market relations in the Frankish heartlands in the Carolingian period. The spread of silver currency is among the most obvious. But it seems hard to explain this process as primarily inspired by an importation of luxury goods for a small upper class.“ (Henning 2003, 273). Ďalej uvádza, že rozvoj ekonomických vzťahov na lokálnych trhoch po 7. storočí musí byť primárne vysvetlený zvýšenou výrobou a miestnou výmenou tovarov, predovšetkým potravín. Poukazuje tiež na skutočnosť, že post-rímska ekonomika v Európe nekolabuje ale dochádza k významnej reorganizácii rurálnej ekonomiky ako primárneho výrobného sektoru zabezpečujúceho potraviny (energetický základ celého spoločenského systému). Many of the so-called inventions of medieval European agriculture, traditionally attributed to the period after the year 1000, turn out to have been known already in Roman times, such as the heavy-wheeled plough in its sophisticated form of a 'swivel plough' or the long-handled 'authentic' scythe. But they were limited in their diffusion. Immediately after the decline of Rome in the west some of the most effective methods were selected and became integrated into the newly dominant rural economic structures, which consisted basically of villages, farmsteads and peasants. Kľúčovým faktorom pre udržanie nového post-rímskeho systému agrárnej ekonomiky bola rozvinutá technologická základňa a rastúci počet relatívne autonómnych a samostatných roľníkov organizovaných na dedinách and a higher degree of freedom in the rural world (Henning 2003, 274).

V kapitole 9.1 sme na základe archeologických, archeobotanických a archeozoologických dát z regiónu Veľkej Moravy formulovali teóriu, že v prípade stredoeurópskeho priestoru, či špecifickejšie regiónu Veľkej Moravy boli primárnym zdrojom inovácií v hospodárstve lokálny vývoj v technológii a poľnohospodárskej stratégii, ktorý vyúsťoval do zvýšenej výroby a miestnej výmeny tovarov (primárne potravín). Inovácie (economic advancement) boli teda dôsledkom botton-up procesov (podrobne kap. 9.1.2, 9.1.3). Prezentované archeologické dáta a závery z ich analýz preto podporujú argumenty vyslovené J. Henningom. Archeologické dáta z priestoru strednej Európy predstavujú ďalšie dôkazy pre teóriu, že po rozpade Rímskej ríše nedochádza na území západnej a centrálnej Európy k hlbokému ekonomickému kolapsu, ale k širokej reorganizácii ekonomických štruktúr in the immediate post-Roman centuries. These reformed structures (methods, peoples, etc.) should be seen as the decisive basis which enabled that fascinating increase of economic activities after the end of the first millennium AD (Henning 2003, 270).